

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кафедра української мови

Б. О. Коваленко

Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВИТИ

освітньо-професійної програми *«Середня освіта (Українська мова і література.
Англійська мова)»*
спеціальності Середня освіта (Українська мова і література)
спеціалізації Англійська мова

Кам'янець-Подільський

2024

УДК 811.161.2'06(075.8)

ББК 81.411.1я73

К 56

Рецензенти:

Міняйло Р. В., доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Тищенко Т. М., кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Рекомендовано до друку радою з науково-методичної роботи і забезпечення якості вищої освіти навчально-наукового інституту української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 29 жовтня 2024 року)

Коваленко Б.О. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2024. 172 с.

У навчально-методичний посібник включено загальну характеристику навчальної дисципліни (розділи «Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія»). Даний посібник містить також силабус, зміст теоретичної підготовки та плани практичних і лабораторних занять, перелік питань, що виносяться на самостійне опрацювання, зразок модульної контрольної роботи, довідкові матеріали та навчально-методичне забезпечення.

Для викладачів, студентів-філологів вищої школи.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	5
2. ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ	6
3. СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	9
4. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ	31
5. СХЕМИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ	61
6. ЛАБОРАТОРНІ ЗАНЯТТЯ	68
7. САМОСТІЙНА РОБОТА	73
7. МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА	81
8. ПИТАННЯ СЕМЕСТРОВОГО ІСПИТУ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	85
9. ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ	88
9.1. Заняття 1	88
9.2. Заняття 2	94
9.3. Заняття 3	100
9.4. Заняття 4	113
9.5. Заняття 5	115
9.6. Заняття 6	119
9.7. Заняття 7	127
9.8. Заняття 8	142
9.9. Заняття 9	146
10. ЛІТЕРАТУРА ДО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ	153
10.1. Основна література	153
10.2. Додаткова література	154
10.3. Словники	164
10.3.1. Орфографічні словники української мови	164
10.3.2. Словники іншомовних слів	165
10.3.3. Орфоепічні словники української мови	165
10.3.4. Тлумачні, енциклопедичні та перекладні словники	165
10.3.5. Термінологічні словники	169
10.3.6. Електронні словники	170

ПЕРЕДМОВА

Сучасний підхід до навчання рідної мови визначається як основною функцією самої мови – бути найважливішим засобом спілкування, пізнання і впливу, так і замовленням суспільства сформувати різнобічно розвинену і соціально активну особистість, якій притаманна справжня культура спілкування у різних видах мовленнєвої діяльності. У процесі навчання і виховання підростаючого покоління, формування особистості мова відіграє важливу роль. Особливо актуальним сьогодні є вивчення української мови як державної, що сприяє об'єднанню українців.

У наш час, коли суспільне життя стало дуже динамічним, до громадян незалежної України ставлять підвищені вимоги стосовно володіння мовними, у тому числі й вимовними, графічними та орфографічними нормами.

Виходячи з нових завдань підготовки спеціалістів-гуманітаріїв, що передбачають підвищення творчого мислення здобувачів вищої освіти, навчально-методичний посібник спрямовує їхню роботу на поглиблення, творче опрацювання спеціальної літератури.

Для успішного оволодіння мовою важливо досягти особливості функціонування мовних одиниць усіх рівнів – її звукової системи, словникового складу, граматичної будови. Пропонований навчально-методичний посібник присвячено питанням фонетики, фонології, орфоепії, графіки та орфографії.

Даний посібник містить загальну характеристику навчальної дисципліни, робочу програму навчальної дисципліни, зміст теоретичної підготовки, плани практичних і лабораторних занять, перелік питань, що виносяться на самостійне опрацювання, зразок модульної контрольної роботи, навчально-методичне забезпечення.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Освітньо-професійна програма	«Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)»
Спеціальність	014 Середня освіта (Українська мова і література)
Предметна спеціальність	14.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Галузь знань	01 Освіта / Педагогіка
Освітньо-кваліфікаційний рівень підготовки фахівця	бакалавр
Характеристика навчальної дисципліни	нормативна
Семестр	I (перший)
Вид контролю	екзамен

№ з/п	Структура модулів	Кількість годин
1.	Кредити за ECTS	3
2.	Загальний обсяг годин - аудиторні; - позааудиторні.	90 44 46
3.	Види теоретичної та практичної підготовки: - лекції; - практичні заняття; - лабораторні заняття; - самостійна робота.	24 18 2 46

2. ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Вступ

Зміст і завдання курсу «Сучасна українська літературна мова».

Українська мова – державна мова України. Значення рідної мови як найважливішого засобу спілкування і пізнання, збереження й утвердження нації, її духовної культури. Проблеми утвердження української мови як державної. Шляхи реалізації утвердження української мови як державної.

Проблема мовної особистості. Необхідність вивчення формування мовної особистості у проєкції вивчення української мови на всіх рівнях. Вивчення психологічних, соціологічних та культурологічних факторів, що сприяють формуванню мовної особистості. Виявлення лінгвістичної основи мовленнєвої діяльності студента. Визнання комунікативної основи мовних одиниць і категорій, що стають основними одиницями навчання.

Соціолінгвістичні характеристики української мови: обмежена або й взагалі поки що не реалізоване функціонування у більшості сфер наукової діяльності, системі вищої освіти, державно-політичній діяльності і міжнародних контактах, житті міста.

Суспільно-комунікативні перспективи української мови: державні заходи на рівні законодавства, фінансування різних соціальних програм, орієнтованих на її захист, мовне навчання і мовне виховання.

Поняття літературної мови. Найістотніші ознаки літературної мови.

Літературна мова і наріччя української мови.

Різні форми існування літературної мови: писемна – усна мовна форма, діалогічна – монологічна форма спілкування, прямий – непрямий, опосередкований контакт учасників комунікації, ситуативна закріпленість висловлювання – відсутність ситуативної закріпленості тощо.

Норми літературної мови.

Функціональні стилі української мови: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художньо-белетристичний, розмовно-побутовий. Проблеми розвитку функціональних стилів.

Українська мова серед інших мов світу. Ознаки української мови. Походження української мови.

Фонетика. Фонологія

Предмет і завдання фонетики та фонології як мовознавчих дисциплін.

Поняття фонем. Функції фонем. Інваріант і варіанти фонем – факультативні, позиційні, комбінаторні. Диференціальні ознаки фонем сучасної української літературної мови.

Історія вчення про фонему.

Система фонем української літературної мови. Голосні та приголосні фонем, їх класифікація.

Фонетична і фонематична транскрипції в українській мові.

Модифікації голосних і приголосних фонем у потоці мовлення.

Живі (фонетичні) та історичні чергування голосних і приголосних фонем в сучасній українській літературній мові.

Засоби милозвучності української літературної мови та їхні особливості в мовленні.

Фонетичне членування мовленнєвого потоку

Фонетичні одиниці мови (фрази, такти, склади, звуки). Складоподіл. Просодичні (фонетичні) засоби української мови. Ритмічна структура слова.

Орфоенія

Орфоенічні норми української літературної мови. Техніка вимови голосних і приголосних звуків української мови з урахуванням їхньої акустично-артикуляційної характеристики. Відхилення від норми та шляхи подолання їх.

Правильне наголошення слів. Порушення орфоепічних норм при вимові звуків і наголошенні слів у мовленні. Рекомендації щодо виправлення помилок у вимові та наголошенні.

Орфоепічні словники.

Графіка і орфографія української мови

Українська графіка в її історичному розвитку. Співвідношення між звуками і буквами української мови. Історія українського правопису. Принципи українського правопису. Система правил сучасної української орфографії і пунктуації. Правопис слів іншомовного походження, загальних і власних назв. Правопис приголосних, голосних, правила переносу частин слова.

Дотримання правописних норм у періодичних виданнях. Орфографічні словники.

3. СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

	<p>Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка Навчально-науковий інститут української філології та журналістики Кафедра української мови Силабус навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» (Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія)</p>
---	---

1. Загальна інформація про курс

Назва курсу, мова викладання	Сучасна українська літературна мова (Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія) Мова викладання – українська.
Викладачі	Коваленко Борис Олексійович, доктор філологічних наук, доцент
Профайл викладачів	http://um.kpnu.edu.ua/kovalenko-borys-oleksijovych/
E-mail:	kovalenko.bor@gmail.com
Сторінка курсу в MOODLE	https://moodle.kpnu.edu.ua/course/view.php?id=1427
Консультації	Консультації проводяться щосереди, впродовж семестру з 14. 30; групові або одноосібні

2. Анотація до курсу

Курсові «Сучасна українська літературна мова» належить провідне місце в системі лінгвістичних дисциплін, що викладаються на відділах української мови та літератури філологічних факультетів. Головне завдання курсу – з урахуванням вимог реформування школи забезпечити фахову підготовку з сучасної української літературної мови, допомогти студентам

практично оволодіти її літературними нормами, сформувати в них міцні навички культури писемного й усного мовлення.

У процесі викладання цього курсу необхідно висвітлювати окремі дискусійні питання, в разі потреби подавати історичні, діалектологічні або стилістичні коментарі до мовних явищ.

Обов'язкова умова теоретичної глибини курсу – розкриття тенденцій розвитку української мови, її утвердження як державної в умовах суверенної України.

До важливих аспектів викладання курсу «Сучасна українська літературна мова» належить постійна увага до питань, пов'язаних з висвітленням відповідних мовних явищ у шкільному курсі мови, постійна орієнтація студентів на професійне застосування знань.

3. Мета і завдання курсу

Мета освітньої компоненти: на основі здобутків українського мовознавства з урахуванням вимог державної доктрини щодо розвитку національної освіти в ХХІ столітті забезпечити фахову підготовку із сучасної української літературної мови, допомогти студентам опрацювати теоретичний матеріал з фонетики, графіки, орфографії, орфоєпії української мови, оволодіти практичними навичками виконувати фонетичний аналіз слова, з'ясувати закономірності звукових змін, що відбуваються у процесі сполучення звуків у мовному потоці, аналізувати та класифікувати їх; сформувати в них міцні навички культури писемного й усного мовлення, оволодіти практичними навичками виконувати фонетичний, орфоєпічний, графічний, орфографічний аналізи слова; навчити студентів застосовувати набуті знання з фонетики, графіки, орфографії, орфоєпії під час проведення уроків української мови в закладах загальної середньої освіти.

Зміст і завдання курсу. У першому семестрі студенти вивчають розділи – фонетика, фонологія, орфоєпія, графіка, орфографія. Фонетика – розділ мовознавчої науки, який вивчає звуковий склад мови. Фонетика української мови досліджує звукову систему, що властива українській мові, вивчає умови творення звуків, їх роль в оформленні людської думки, їх класифікацію, різні зміни та чергування. Орфоєпія – це сукупність вимовних норм літературної мови, що охоплюють правила вимови

звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів, а також такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази, ритмомелодика, а також розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови. Предметом орфоепії є звукові особливості мовлення правильна вимова звуків мовлення та сполучень їх, а також окремих слів і а їх граматичних форм, якщо для них характерні якісь вимовні особливості. Графіка є розділом мовознавства, який вивчає співвідношення писемних знаків з фонематичною системою мови. Орфографія – історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів; розділ мовознавства, який вивчає і розробляє систему правил, що забезпечують нормативність написань.

Інтегральна компетентність: Здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі середньої освіти (рівень базової освіти), що передбачає застосування теоретичних знань і практичних умінь з української мови і літератури, англійської мови, педагогіки, психології, методики навчання української мови і літератури, англійської мови, та характеризується комплексністю й невизначеністю умов організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.

Загальні компетентності:

ЗК 01	Здатність реалізувати свої права й обов’язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини й громадянина в Україні.
ЗК 02	Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності та досягнення суспільства на основі розуміння історії й закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення

	здорового способу життя.
ЗК 05	Здатність до усної та письмової комунікації державною та іноземними мовами.
ЗК 07	Уміння здійснювати аналіз та синтез, розвивати абстрактне мислення, застосовувати набуті знання в предметній галузі.
ЗК 08	Здатність розуміти закономірності розвитку суспільно-історичного процесу та предметної галузі, проводити наукові дослідження, вміння оперувати науковою термінологією, оцінювати результати пошукової діяльності, робити наукові висновки та узагальнення.
ЗК 09	Уміння застосовувати теоретичні знання на практиці, здатність розвивати й удосконалювати практичні вміння та навички.
ЗК 10	Уміння проявляти креативність у виконанні професійних завдань; дотримуватися принципів професійної етики та правил академічної доброчесності; застосовувати гнучкість мислення й відкритість у реалізації мовно-літературних компетентностей..

Спеціальні (фахові) компетентності

СК 01	Формувати й розвивати мовно-комунікативні уміння й навички учнів засобами української та англійської мов.
СК 02	Здатність вільно володіти українською та англійською мовами, використовувати мовні ресурси, демонструвати сформовану мовну й мовленнєву компетентності під час фахової та міжособистісної комунікації, застосовувати різноманітні засоби мовної поведінки в різних комунікативних контекстах.
СК 03	Здатність усвідомлювати й використовувати досягнення сучасної науки в галузі теорії, історії української мови, теорії англійської мови, у практиці навчання української та англійської мов у закладах загальної середньої освіти (рівень базової освіти).
СК 05	Здатність вільно оперувати загальнонауковою, методичною, мовознавчою та літературознавчою термінологією для розв'язання професійних завдань;

	критично осмислювати історичні надбання й новітні досягнення філологічної науки.
СК 07	Здатність аналізувати та продукувати тексти різних стилів і жанрів українською та англійською мовами, застосовуючи це вміння під час навчання здобувачів освіти.
СК 08	Здатність застосовувати норми української літературної мови й культури мовлення у професійній діяльності вчителя української мови і літератури. Здатність застосовувати норми української літературної мови й культури мовлення у професійній діяльності вчителя української мови і літератури.
СК 15	Здатність формувати й розвивати в учнів ключові та предметні компетентності для навчання упродовж життя засобами навчального предмета та інтегрованого навчання; формувати в них ціннісне ставлення, розвивати критичне мислення. Здатність формувати й розвивати в учнів ключові та предметні компетентності для навчання упродовж життя засобами навчального предмета та інтегрованого навчання; формувати в них ціннісне ставлення, розвивати критичне мислення.

4. Результати навчання

ПРН 08	Знати мовні норми, соціокультурну ситуацію розвитку української та англійської мов, особливості використання мовних одиниць у контексті, мовний дискурс художньої літератури й сучасності.
ПРН 09	Знати принципи, технології й прийоми створення усних і писемних текстів українською й англійською мовами, уміти редагувати різні тексти, володіти основами професійної мовленнєвої культури.
ПРН 11	Знати особливості розвитку української мови та літератури, англійської мови.
ПРН 12	Уміти працювати з теоретичними та науково-методичними джерелами (зокрема цифровими), обробляти й систематизувати інформацію,

	використовувати її в освітньому процесі.
ПРН 14	Уміти аналізувати і порівнювати мовні та літературні явища, визначати їхні подібності й відмінності.
ПРН 17	Уміти творчо використовувати різні теорії й досвід (український, міжнародний) у процесі виконання соціальних і професійних завдань
ПРН 19	Володіти основами професійної мовленнєвої культури, створювати, редагувати й перекладати тексти професійного змісту державною та англійською мовами.

Очікувані результати навчання відповідно до освітньо-професійної програми:

знання предмета фонетики та фонології української мови, їх визначення, практичної цінності та зв'язку з іншими лінгвістичними розділами; основних аспектів вивчення звуків та умови їх творення; складу і характеристики фонем української мови; основних відомостей з історії української графіки й орфографії, їх особливостей та основних принципів; норм літературної вимови звуків, з яких складаються слова, та дотримання правильного наголосу, пауз, мелодики, властивих українській національній мові фразових інтонацій, що служать засобом передачі думок і почуттів;

вміння, навички, компетентності, набуті у процесі вивчення дисципліни: здатність до навчання, креативність, володіння технологіями пошуку інформації, гнучкість мислення; здатність до аналізу й синтезу, організації та планування, засвоєння основних базових знань з сучасної української літературної мови, навички управління інформацією (уміння знаходити та аналізувати інформацію з різних джерел), розв'язання проблем, планування та управління часом; здатність застосовувати знання на практиці, а саме: передавати мовлення засобами фонетичного письма, членувати потік мовлення на окремі одиниці (зокрема склади), виділяти фонетичними засобами один зі складів фразового такту (наголос), давати артикуляційну характеристику звуків (голосних і

приголосних), знаходити і пояснювати звукові зміни, пояснювати, за яким принципом орфографії написано слово, дослідницькі навички та вміння, здатність до навчання, здатність працювати самостійно, турбота про якість, бажання досягти успіху.

Програма визначає тільки загальну спрямованість викладання курсу та обов'язків обсяг знань, якими повинні оволодіти студенти. Викладачі ж мають можливість працювати з програмою творчо, вносити корективи в її зміст, розробляти індивідуальні завдання, але вся робота з сучасної української літературної мови мусить бути направлена на підготовку кваліфікованого працівника, що має необхідні теоретичні знання і вміє застосовувати їх на практиці.

5. Формат курсу

Стандартний курс (очний). Можливе застосування об'єктно-модульного динамічного середовища навчання Moodle та застосунків для проведення відеоконференцій.

6. Обсяг і ознаки курсу

Найменування показників	Характеристика навчального курсу
	денна форма навчання
Освітньо-професійна програма, спеціальність, спеціалізація	«Середня освіта (Українська мова і література. Англійська мова)» Середня освіта (Українська мова і література). Англійська мова
Рік навчання/ рік викладання	перший
Семестр вивчення	перший
Обов'язкова/вибіркова	обов'язкова
Кількість кредитів ЄКТС	3
Загальний обсяг годин	90
К-ть годин навчальних занять	44
Лекційні заняття	24
Практичні заняття	18
Лабораторні роботи	2
Самостійна робота	46
Форма підсумкового контролю	екзамен

7. Передумови для вивчення дисципліни

Дисципліни-пререквізити: вступ до мовознавства.

Дисципліни-кореквізити: старослов'янська мова та історична граматики, українська діалектологія

8. Технічне й програмне забезпечення /обладнання

Вивчення курсу не потребує спеціального матеріально-технічного та/або інформаційного забезпечення, однак можливе використання проєктора й ноутбука / персонального комп'ютера для презентацій у форматі MS Power Point. Передбачено застосування об'єктно-модульного динамічного середовища навчання (MOODLE).

9. Політика курсу

Організація освітнього процесу здійснюється відповідно до:

- Положення про організацію освітнього процесу в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами) (<https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view>)
- Положення про систему внутрішнього забезпечення якості вищої освіти в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (нова редакція) (<https://drive.google.com/file/d/1fJt5mTcwrKgEpV8cjHYUM7GaI6MikA4o/view>)
- Положення про академічну мобільність студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція) (<https://drive.google.com/file/d/1loCd22OHJF-z9v5NxyRQgoMNVrDha8KI/view>)

Відвідування занять.

Очікується, що здобувач вищої освіти дотримуватиметься правил внутрішнього розпорядку Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (<https://drive.google.com/file/d/1kXGZVxEIcG0Cmy33EvqF2c2E7hG>)

HUrT8/view) та етичних норм поведінки, відвідуватиме всі види занять і консультації.

Здобувачі вищої освіти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом. Пропущені заняття студенти мають відпрацювати. За відпрацьовані лекційні заняття оцінки не ставляться, за практичні заняття нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Очікується, що студент візьме участь у всіх контрольних заходах (поточний контроль, модульний контроль, контроль виконання самостійної роботи, підсумковий контроль).

Академічна доброчесність. Дотримання академічної доброчесності регулюється Кодексом академічної доброчесності Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція) (<https://drive.google.com/file/d/1LIOReajanExMEnG2DvvgdaFNACYWU00UL/view>) й Положенням про дотримання академічної доброчесності науково-педагогічними працівниками та здобувачами вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (нова редакція) (https://drive.google.com/file/d/0B_EBvdN4dQSIMUozdmc2Ti0xY3MzMS1hbjlXLVVQSDZmNjU4/view?resourcekey=0-WAE6ceQZqhHelYoJoPZ3Kg).

Очікується, що роботи студентів будуть їхніми оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її незарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману.

Література. Уся література, яку студенти не можуть знайти самостійно, буде надана викладачем виключно в освітніх цілях без права її передачі третім особам. Студенти заохочуються до використання також й іншої літератури та джерел, яких немає серед рекомендованих.

Комунікування з викладачем. Спілкування з викладачем здійснюється під час лекційних і практичних занять (участь у бесідах, дискусіях, відповіді на питання тощо), щотижневих консультацій. Очікується, що здобувачі вищої освіти будуть звертатися до викладача для розв'язання незрозумілих питань, для складання пропущених занять, для перевірки виконання завдань самостійної роботи, цікавитися додатковими відомостями й сучасними науковими знаннями курсу.

10. Схема курсу

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин				
	разом	зокрема			
		лекційні заняття	практичні заняття	лабораторні заняття	самостійна робота
Вступ. Загальні питання курсу.	5	2	1		2
Предмет і завдання фонетики та фонології. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків.	4,5	2	0,5		2
Будова мовленнєвого апарату. Акустичні властивості мовних звуків.	4,5	2	0,5		2
Лінгвістичний аспект мовних звуків. Поняття фонему. Транскрипція.	6	2	2		2
Система фонем сучасної української літературної мови. Артикуляційна характеристика голосних.	7	2	1		4

Артикуляційно-акустична характеристика приголосних.	6	2	1		3
Модифікації голосних і приголосних фонем у потоці мовлення.	5	1	1		3
Морфологія. Чергування фонем.	6	1	1		4
Історичні чергування голосних і приголосних.	13	2	2	2	7
Фонетичне членування мовленнєвого потоку. Склад і складоподіл.	8	2	2		4
Орфоепія і культура усного мовлення. Орфоепічні норми української літературної мови.	9	2	2		5
Графіка. Графічна система української літературної мови. Українська графіка в її історичному розвитку.	6	2	2		2
Орфографія. Принципи української орфографії. Становлення орфографії української мови.	10	2	2		6
Разом годин	90	24	18	2	46

11. Методи навчання і форми оцінювання

Методи навчання: лекція (лекція-презентація, проблемна лекція, лекція-бесіда, лекція-дискусія та ін.), розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, диспут, мозкова атака, інструктаж (вступний, поточний, індивідуальний), робота за підручниками (зокрема, шкільними підручниками української мови для 5-9 класів), посібниками, дидактичними матеріалами та іншими джерелами інформації, робота з інтернетними публікаціями та матеріалами вебсайтів, спостереження, робота за таблицями, аудіодемонстрація, створення й демонстрування презентацій, вправи й завдання (усні, письмові, творчі, проблемні, ситуативні та ін.), мінідослідження проблем з фонетики, орфоепії, графіки й орфографії української

мови, рецензування / анотації наукових статей, аналіз мовленнєвих ситуацій, симуляції та ін.

Усне індивідуальне та комбіноване опитування (теоретичний матеріал і практичні завдання), виконання самостійної роботи (опрацювання визначених викладачем статей, конспектування їх, повідомлення з проблемного питання (на самостійний вибір студента) у межах визначеної тематики із обов'язковою власною точкою зору щодо проблеми, виконання вправ, транскрибування текстів, фонетичний аналіз), завдання лабораторних робіт здобувачі виконують в окремому зошиті, викладач, який веде практичний курс оцінює їх за дванадцятибальною шкалою, модульна контрольна робота складається із тестових завдань, залік здобувач отримує у разі виконання 60 відсотків запропонованих завдань.

12. Система оцінювання та вимоги

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточний і модульний контроль (60 балів)			Екзамен	Сума
Навчальні заняття	Самостійна робота	МКР	40	100
25 балів	10	25 балів		

Поточний контроль (25 балів).

Максимальний бал оцінки поточної успішності студентів на навчальних заняттях рівний 12.

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок студентів на навчальних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів з фонетики, орфоепії, графіки, орфографії, мовних фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді “так” чи “ні”.

	2	Здобувач вищої освіти не достатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні “так” чи “ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі закономірності; робить спроби виконання вправ і завдань репродуктивного характеру; за допомогою викладача виконує прості вправи за готовим алгоритмом.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, здатний виконати вправи і завдання за зразком; орієнтується в термінах, поняттях, визначеннях з фонетики, орфоєпії, графіки, орфографії; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє суть навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій з фонетики, орфоєпії, графіки, орфографії (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; виконує прості вправи і завдання за алгоритмом, транскрибує текст із помилками, але окремі висновки є нелогічними та непослідовними.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати мовні явища, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час виконання вправ і завдань за алгоритмом,

		транскрибує текст із помилками, послуговуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно-дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими поняттями з фонетики, орфоепії, графіки, орфографії, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; складати таблиці, схеми, транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова з деякими помилками.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обгрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат, есе і обгрунтувати його положення, транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова з деякими помилками.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить лінгвістичні поняття з фонетики, орфоепії, графіки, орфографії, категорії; формулює правила; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має

		сформовані типові навички, транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова з деякими помилками.
Високий (творчо-професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати особливості мовних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні здобутки лінгвістичної науки; самостійно визначає мету власної діяльності; виконує творчі завдання, вміє транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова з незначними помилками; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання з фонетики, орфоєпії, графіки, орфографії, аналізуючи різні мовні явища, процеси.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні мовні явища, процеси, вміє транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності

		<p>В навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні ситуації та завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах, вміє безпомилково транскрибувати тексти, виконувати фонетичний (орфоепічний, графічний, орфографічний) аналіз слова.</p>
--	--	--

Якщо здобувач вищої освіти не відпрацював пропущені навчальні заняття, не виправив оцінки 0,1,2,3, отримані на навчальних заняттях, не виконав модульної контрольної роботи (МКР), завдання самостійної роботи менше ніж на 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, він вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю.

Пропущені заняття здобувач вищої освіти має обов'язково відпрацювати. За відпрацьовані лекційні заняття оцінки не ставляться, за практичні, лабораторні заняття нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Здобувачу вищої освіти, який не виконав поточних домашніх завдань, не підготувався до навчальних занять, в журнал обліку роботи академічної групи ставиться 0 балів.

Здобувач вищої освіти, знання, уміння і навички якого на навчальних заняттях за 12-бальною шкалою оцінено від 1 до 3 балів, вважається таким, що недостатньо підготувався до цих занять і має академічну заборгованість за результатами поточного контролю.

Поточну заборгованість, пов'язану з невідповідністю або недостатньою підготовленістю до навчальних занять, студент повинен ліквідувати. За ліквідацію поточної заборгованості нараховуються бали середнього (4, 5, 6), достатнього (7, 8, 9) та високого рівня (10, 11, 12).

Самостійна робота (10 балів).

Контроль за самостійною роботою здійснює викладач на практичних заняттях та консультаціях. Здобувачі вищої освіти самостійно опрацьовують визначені викладачем статті, конспектують їх, готують повідомлення з проблемного питання (на самостійний вибір студента) у межах визначеної тематики із обов'язковою власною точкою зору щодо проблеми, виконують вправи, проводять зіставний аналіз словників за заданою схемою. Якщо здобувач вищої освіти виконав усі завдання, дотримуючись академічної доброчесності, то отримує 10 балів; якщо виконано усе, але із незначними помилками, немає порушень академічної доброчесності – отримує 9 балів; виконано не всі завдання, але понад 60% завдань, трапляються помилки, немає порушень академічної доброчесності – оцінка від 6 до 8 балів. У випадку порушення здобувачем академічної доброчесності, а також коли виконано менше 60% завдань – викладач роботу не оцінює і повертає на доопрацювання.

Модульна контрольна робота (25 балів)

Модульна контрольна робота складається з 13 тестових завдань закритого типу та транскрибування уривка тексту. Кожну правильну відповідь викладач оцінює 1 балом. Неправильна відповідь – 0 балів. Максимальна кількість набраних балів 13. Транскрибування оцінюється 12 балами. Мінімальний сукупний бал – 15 балів. Студент, який набрав менше 15 балів, не впорався із завданням і має можливість на додаткову спробу.

Визнання результатів неформальної та (або) інформальної освіти

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно з «Порядком визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція) (<http://surl.li/mqhzta>), якщо їхня тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі або змістовому модулю).

У *неформальній освіті*: закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі або змістовому модулю); призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з проблематики відповідних розділів дисципліни;

В *інформальній освіті*: наявність наукової публікації з проблематики відповідних розділів дисципліни;

Для активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти в контексті неформальної/інформальної освіти запропоновано проходження навчальних курсів з проблематики стану сучасної української літературної мови на платформах:

Prometheus – український громадський проєкт масових відкритих онлайн-курсів, <https://prometheus.org.ua>

Coursera – технологічна компанія, що працює в галузі освіти <https://coursera.org>

Екзамен (40 балів)

Білет складається з трьох питань. Перше та друге питання теоретичні, оцінюються 10 балами кожне. Третє питання практичне (транскрибування тексту, повний фонетичний розбір слова) оцінюється 20 балами.

Підсумковий рейтинг з кредитного модуля (дисципліни)

Рейтингова оцінка – сумарна підсумкова оцінка за багатобальною шкалою рівня засвоєння студентом навчальної дисципліни упродовж її вивчення.

Рейтингова оцінка з кредитного модуля	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	

67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (достатньо)	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)	

13. Література до курсу

Основна література

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с.
URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>
3. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова / навч. посіб. Київ: Літера ЛТД. 2011. 560 с.
4. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. 394 с.

5. Український правопис / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. Київ: Наук. думка, 2019. 260 с.
6. Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwgs>
7. Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб. Київ: ТОВ Алерта. 2011. 544 с.
8. Ющук І.П. Практичний довідник з українського правопису. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2020. 128 с.

Допоміжна

1. Бас-Кононенко О.В. Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників). *Українська мова*, 2019. № 1(69). С.103–114.
2. Горошкіна О. Особливості засвоєння учнями ліцею орфоепічної норми української мови на засадах компетентнісного підходу. *Слобожанська бесіда – 13. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. С. 125-129. URL: <https://cutt.ly/hIYSYtL>.
3. Горошкіна О. Нормативний аспект набуття орфографічної грамотності учнями ліцею. *Образне слово Луганщини*: матеріали XIX Всеукр. наук.-практ. конф. імені Віктора Ужченка. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. С. 83-85. URL: <https://cutt.ly/LIYAZux>.
4. Данилевська О.М. Українські мовознавці як фундатори корпусної мовної політики за доби української революції 1917 – 1920 рр. *Українська мова*. 2019. № 2(70). С. 53–64.
5. Єрмоленко С.І., Митяй З.О., Сіроштан Т.В. Уроки фонетики в новій українській школі на засадах компетентнісного й

- особистісноорієнтованого підходу до навчання. *Project Report*. Мелітополь: ТОВ «КолорПринт», 2020. URL: <https://cutt.ly/dlu516e>.
6. Коваленко Б. О. Деякі фонетичні риси подільського говору (на матеріалі роману “Люборацькі” А. Свидницького). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 66–68.
 7. Коваленко Б. О. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. праць. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 235–241.
 8. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Луганськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. № 3 (21). Ч. 1. С. 215–223.
 9. Коваленко Б. О. Особливості правопису “Малорусько-німецького словаря” Є. Желехівського та С. Недільського. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний спекти : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С. 48–51.
 10. Коваленко Б. О. Від ідіолекту до літературної мови: Поділля кінця ХІХ – початку ХХ століття. Кам'янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2020. 392 с.
 11. Мацько Л., Сидоренко О. Значення мовотворчості Лесі Українки в розвитку української літературної мови. *Культура слова*. 2020. № 2(93). С. 19–35.
 12. Мойсієнко В.М. Графічні та фонетичні особливості «Зерцала Богословії» Кирила Ставровецького 1618 року. *Українська мова*. 2020. № 3(75). С.18–27.
 13. Рускуліс Л.В. Лінгводидактичні засади формування фонетичної субкомпетентності школярів. *Педагогіка формування творчої*

особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. №70. Т. 3. С. 227-231. URL: <https://cutt.ly/yIu9Iw5>.

14. Степаненко М. І., Павлова І. Г., Педченко С. О. Мовна особистість Івана Котляревського: від римача-початківця до зачинателя нової української літературної мови. *Українська мова.* 2019. № 3(71). С. 3–16.
15. Тоцька Н. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. 184 с.
16. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2004. 834 с.

Рекомендовані джерела інформації

http://www.nbuv.gov.ua	Бібліотека ім. В.І.Вернадського
http://www.ukrcenter.com	Український центр
http://lib.meta.ua	Бібліотека
http://www.lib.ua-ru.net	Студентська електронна бібліотека
http://ulif.org.ua/ulp/index.php	Український лінгвістичний портал
http://www.ulif.org.ua/ulp/dict_all/	Словники України on-line
http://www.novamova.com.ua/	Освітньо-інформаційний Інтернет-проект української мови
http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm	Енциклопедія української мови
http://www.ussr.to/All/tishkovets/movva.html	Довідник з української мови
http://www.ussr.to/All/tishkovets/movva.html	Український тезаурус
library.iapm.edu.ua/metod/2328.pdf	Бібліотека МАУП

4. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття № 1

Тема: ВСТУП. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК СИСТЕМА В КОНТЕКСТІ МОВ СВІТУ.

Мета: ознайомитися із суспільно-комунікативними перспективами української мови, з поняттям літературної мови; з'ясувати її соціально-функціональну роль у державі; з'ясувати питання, пов'язані зі структурно-системними ознаками та функціональними параметрами сучасної української літературної мови, визначити її місце серед інших мов світу.

План

1. Мова в житті людини та суспільства. Функції мови.
2. Походження та розвиток української мови. Українська мова серед інших мов світу.
3. Українська мова – національна мова українського народу.
4. Українська мова у суверенній українській державі. Мовна політика.
5. Сучасна українська літературна мова як цілісна система, як предмет наукового вивчення та навчальна дисципліна.
6. Діалектна основа української літературної мови та джерела її збагачення.
7. Функціональні стилі української мови.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006.

2. Доленко М. Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 23–25.

3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 90–94.

4. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2004. С. 121–132.

5. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 11–17.

6. Сучасна українська мова. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 42–50.

7. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 60–94.

б) додаткову:

• Акуленко В.В. Українська мова в європейському контексті. *Мовознавство*. 1998. № 2–3.

• Андрухович Ю. «Орім свій переліг... і сіймо слово» (про проблему мови). *Урок української*. 2001. №7. С. 2–5.

• Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. С. 5–18.

• Білецький А.О. Про мову і мовознавство. Київ: «АртЕк», 1996.

• Бондаренко Н. Курс української мови як державної крізь призму українознавства. *Дивослово*. 1998. №2.

• Волкотруб Г.Й. Стилїстика ділової мови. Київ: МАУП, 2002. С. 5–15; 29–36.

• Данилевська О. Державний статус української мови в законодавчих актах уряду Павла Скоропадського. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2003. № 4. С. 28–36.

• Дмитренко Г. Українське слово: у нове тисячоліття. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2002. № 6.

• Єрмоленко С. Літературна мова в часовому і просторовому вимірі. *Культура слова*. 2001. Вип. 57–58. С. 3–10.

- Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001.
- Єрмоленко С. З того часу, як ми є мовою. *Урок української*. 1999. № 7–8.
- Задорожний В. Підмите коріння української мови. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2003. № 2. С. 188–191.
- Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994.
- Караванський С. Пошук українського слова або боротьба за національне «Я». Київ, 2001. С. 5–57.
- Карасевич В. Якого ми племені-роду. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 8.
- Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С. 3–12.
- Ключко М. Думки про мову. *Дивослово*. 2000. № 9.
- Лизанчук В.В. Про долю української мови: минуле і сучасний контекст. *Українська мова і література в школі*. 1992. № 9–10.
- Масенко Л. Народна мова чи мовна патологія? *Урок української*. 1999. № 7–8.
- Мацейків М. О. Потебня: мова як засіб духовного розвитку та національного самоврядування. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 11.
- Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ століття. *Дивослово*. №4. 2000. С. 15–20.
- Мацько Л., Христенюк В. Явище лінгвоциту в історії української літературної мови ХVІІ-ХІХ ст. *Дивослово*. 2003. № 3. С.58–64.
- Мовчун Л. Стереотипний образ української мови. *Дивослово*. 2004. № 2. С. 18–21.

- Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
- Постовий В. На сторожі коло державної мови треба поставити закон. І неухильно його дотримуватися. *Дивослово*. 1998. № 12.
- Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич, 1997. С.33–45, 165–186.
- Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. Київ, 2001. С. 4–43.
- Ставицька Л. Слово про мову. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 17–24.
- Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7.
- Таланчук Петро. Наша державна мова – українська. *Дивослово*. 2000. № 9.
- Тараненко О. Українська мова в сучасній Україні. *Культура слова*. 2000. Випуск 53–54. С. 33–42.
- Ткаченко О. Українська мова і українська культура. *Українська мова*. 2003. №2. С. 3–23.
- Ткаченко О. Шляхи самоствердження і становище української мови. *Українська мова*. 2005. №1. С. 3–17.
- Холодний М. Народ крізь призму мови. Київ. 1993. № 9.
- Чумак В. Проблеми мовної політики і сучасного мовознавства в Україні. *Дивослово*. 2000. № 3.
- Шевченко Л. Ю. та ін. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; за ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1993.
- Шумарова Н. Рідна мова: символ чи засіб спілкування. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 2.
- Шумило С. Пізнаймо своє коріння. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 4.

- Ющук І.П. Мова наша українська. Київ, 2001. С. 3–63, 74–87, 124–130, 132–141.
- Ющук І.П. Українська мова. Київ: Либідь, 2004. С. 13–49.
- Ющук І.П. Про походження української мови. *Дивослово*. 1995. № 1.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.
 2. Написати есе на запропоновану тему.
 3. Виконати практичні завдання:
 - 1) *Що таке літературна мова, які її найголовніші ознаки?*
 - 2) *Що таке мовна норма? На яких рівнях мови вона проявляється?*
 - 3) *Що регулюють орфоепічні норми? Наведіть приклад, який би доводив історичний і змінний характер мовної норми на рівні орфоепії?*
 - 4) *Що ви розумієте під лексичними нормами? Наведіть приклади.*
 - 5) *З'ясуйте про які норми йдеться: а) охоплюють правила написання слів та їхніх частин; б) регулюють правильну постановку розділових знаків.*
 - б) *Чи є нормативним вживання поданих слів? Поясніть.*
- Постачальник, учбовий, багаточисельний, нечисленний, міроприємство, співставляти, слідуєчий, діючий.

Практичне заняття № 2

Тема: ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ. ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ФОНЕТИЧНА ТА ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЇ.

Мета: з'ясувати основні поняття фонетики і фонології, закріпити усвідомлення матеріального, звукового аспекту мови; виробити навички чіткого і послідовного аналізу артикуляторних і акустичних особливостей мовних звуків, з'ясувати лінгвістичний аспект мовних звуків; усвідомити поняття фонем, її функції та

ознаки; закріпити знання про основний і варіантні вияви фонем; виробити навички аналізу алофонів фонем; закріпити навички запису слів, словосполучень і речень фонетичною і фонематичною транскрипціями.

План

1. Предмет і завдання фонетики. Основні одиниці фонетики в широкому її розумінні. Аспекти вивчення звуків мовлення.

2. Акустичні властивості мовних звуків.

3. Анатомо-фізіологічні передумови творення звуків. Будова мовленнєвого апарату.

4. Предмет і завдання фонології. Погляди на фонему в українському мовознавстві. Функції фонем. Принципи їх виділення.

5. Інваріант та основний і варіантні вияви фонем. Позиційні, комбінаторні та факультативні алофони фонем.

6. Поняття транскрипції. Принципи фонетичної і фонематичної транскрипцій.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 65–69, 77–83.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с.
URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М. Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 40–41.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 90–97.

5. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2004. С. 121–132.

6. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. Київ, 1951. Т. І. С. 23–28.

7. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 17–27.

8. Сучасна українська мова. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 50–55, 218–235.

9. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 60–94.

б) додаткову:

• Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 7–10, 25–29.

• Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С. 11–17, 59–82.

• Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970. 268 с.

• Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284 с.

• Сучасна українська літературна мова / За ред М.Я. Плющ. Київ, 1994. С. 44–62.

• Сучасна українська літературна мова / за ред М.Я. Плющ. Київ, 2000. С. 17–18.

• Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwwgs>

- Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С. 8–11, 25.

- Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія: Завдання і вправи. Київ, 1995. 151 с.

2. Виконати практичні завдання:

1. Дайте коротку письмову відповідь на теоретичні питання про будову і функціонування мовленнєвого апарату людини:

1) *Дихальний апарат: функціональне призначення, анатомічна характеристика, участь у процесі звукоутворення.*

2) *Гортань із голосовими зв'язками: функціональне призначення, анатомічна характеристика, участь у процесі звукоутворення.*

3) *Надгортанні порожнини: функціональне призначення, анатомічна характеристика, участь у процесі звукоутворення.*

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 14, 19, 21, 29.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 18, 122–124.

3. Дайте характеристику якісного складу фонем у тексті, записаного фонетичною і фонематичною транскрипцією тексту:

Поклади мені варення з полуниці,

Розкажи мені казку таку просту,

Щоб згадалися знову над степом птиці

І гречки медоцвітні в дзвінкому цвіту (К. Герасименко).

Практичне заняття № 3

Тема: СИСТЕМА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мета: розширити поняття про артикуляційно-акустичні й анатомо-фізіологічні ознаки голосних, порівняти роботу мовних органів при вимові голосних та приголосних звуків, навчитися визначати класифікаційні типи голосних і приголосних фонем в українській мові.

План

1. Фонологічні особливості голосних.
2. Артикуляційно-акустичні умови утворення голосних звуків.
3. Принципи класифікації голосних: а) за місцем творення; б) за ступенем підняття спинки язика; в) за участю губ.
4. Фонологічні особливості приголосних.
5. Артикуляційно-акустичні умови утворення приголосних звуків.
6. Принципи класифікації приголосних фонем: за участю голосу і шуму; за способом творення; за місцем творення; за ступенем палаталізації.
7. Класифікаційні схеми українських приголосних фонем за М. Ф. Наконечним, М. А. Жовтобрюхом, Н. І. Гоцькою.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 17–42.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл.

Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 24–31.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 99–114.

5. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 51–59.

6. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 27–51.

7. Сучасна українська мова. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 235–238, 242–245.

8. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2004. С. 121–132.

б) додаткову:

• Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 21–22, 35–36.

• Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С.20–55.

• Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970. 268 с.

• Плющ М. Я., Леуга О. І., Гальона Н. П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284с.

• Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwgs>

- Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. Київ, 1994. С. 24–26, 47–50.

- Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С.12–14.

- Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. Київ, 1973. 192 с.

- Українська мова. Практикум: навч. посібник / Пазяк О. М., Сербенська О. А., Фурдуй М. І., Шевченко Л. Ю. Київ, 2000. 384 с.

2. Виконати практичні завдання:

1. Запишіть речення фонематичною транскрипцією. Підкресліть фонемі за визначеною у кожному завданні класифікаційною ознакою.

1) Підкресліть приголосні фонемі за співвідношенням голосу та шуму: сонорні – однією рисою, шумні – двома.

*Шуміть, шуміть, морські безодні, Сміліше, море, в бій лети!
Душа моя така ж сьогодні Крилата, вільна, як і ти (О. Олесь).*

2) Назвіть передньоязикові приголосні фонемі за пасивним мовним органом. Зубні консонанти підкресліть однією рисою, а піднебінно-зубні (альвеолярні) – двома.

*І де взялись ці хвили сніжно-білі, Хто дивно так навчив їх
грати і шуміть. З яких ясных країн чайки ці налетіли, Що вміють
ніжно так і плакати, і жаліть? (О. Олесь).*

3) Підкресліть приголосні фонемі. З'ясуйте до якої групи фонем за способом творення вони належать – до зімкнених, щілинних, африкат чи до дрижачих.

*О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх, Дітьми безпам'ятно забутий
(О. Олесь).*

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і

орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 64–66, 76.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.

2. У поданому тексті охарактеризувати голосні звуки за місцем творення, за ступенем підняття спинки язика, за участю губ:

А під теплими снігами спить мати-земля, набирається снаги та буяння весняного, тужавіє могуттю життєдайною, леліє в грудях посіяне восени житнє зерно, тулить в долонях, гріє в цибулинки дивоквітів, боронить од студені глибинні кореновища дубів та слабї паростки трав (Р. Федорів).

3. Визначити артикуляційно-акустичні ознаки звуків [i], [y], [e].

4. У поданому тексті охарактеризувати приголосні звуки:

Коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води (За М. Хвильовим).

5. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 93, 94, 112, 115–116.

Практичне заняття № 4

Тема: МОДИФІКАЦІЇ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ. ЖИВІ ФОНЕТИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

Мета: закріпити знання про систему голосних і приголосних фонем, їхні зміни в потоці мовлення; з'ясувати зміст фонемного чергування на фоні їх звукових модифікацій у системі голосних і приголосних, навчитися визначати одновидові та змішані типи уподібнення приголосних звуків.

План

1. Сильні і слабкі позиції голосних.
2. Комбінаторні та позиційні модифікації голосних.
3. Напівпом'якшена вимова та лабіалізація приголосних як їхня модифікаційна зміна.
4. Позиційні модифікації [v], [j] – [ǔ], [i].
5. Чергування фонем як морфологічне явище. Звукові модифікації приголосних як наслідок їхніх асимілятивних змін.
6. Фонетичні чергування варіантів приголосних фонем: чергування приголосних за дзвінкістю-глухістю; чергування приголосних за місцем і способом творення; чергування приголосних за твердістю-м'якістю; чергування приголосних з фонемним нулем.
7. Чергування варіантів голосних фонем з приголосними

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ “Академія”, 2006. С.77–82.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред.. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 91–113.

4. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С.53–57.

5. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 100–105, 107.

б) додаткову:

• Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С.29–30.

• Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С.11–17, 59–82.

• Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970. 268 с.

• Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284 с.

• Сучасна українська літературна мова / За ред М. Я. Плющ. Київ, 1994. С. 47–50.

• Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwwgs>

• Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. Київ, 1973. С.123–127.

• Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія: Завдання і вправи. Київ, 1995. 151с.

2. Виконати практичні завдання:

1. Пояснити характер асиміляції та дисиміляції в наведених словах:

Молотьба, боротьба, вокзал, баскетбол, рюкзак, сказати, списати, схопити, з саду, легко, м'ясо, людський, м'ята, бджола, безшумний, сміється, смієшся, не сидиться, у книжці, коритце,

рушник, торішній, кращий, життя, розжарити, льотчик, Гандзя, свято.

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 138, 141, 154 (I), 155, 156.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 126, 127, 143 – 146.

3. З'ясувати, які з виділених букв у наведених рядах слів позначають основний вияв фонемі, а які – варіанти фонем.

Байка – бійка, загін – загин, вітер – верба, Хома – хомут, ворухить – болото, мир – мірка, хіба – хиба, Тиміш – кликати, шести – шість – шостий, просити – просьба, війна – [војувати], удова – вдова.

4. Записати текст фонетичною транскрипцією. Пояснити модифікацій голосних і приголосних звуків.

Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні це самий наш голос, матері – що нас родили, сестри – що нас цілували, перводжерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б в річі нашої були тільки голосні, ми не вмiли б розмовляти – лише голосили б ними в текучій вільготності без форми, як плещуть води розливу.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молом, ясним річищем, що спрямовує води до свiдомої праці. Все ж, хоч і керують всім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, – не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожнім слові... («Поезія як чаклунство»)

5. Записати фонетичною та фонематичною транскрипцією слова, звернути увагу на чергування (асиміляцію) приголосних в

межах одного слова і на межі окремих слів. Як це явище відбито на письмі?

Розкидати, втрясти, з чоловіком, з сіллю, зцілити, з комори, з факелом, ближче, косьба, як же, хоч би, тут же, вокзал.

Практичне заняття № 5

Тема: ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Мета: З'ясувати особливість історичних чергувань голосних і приголосних фонем як явища морфологічного.

План

1. Відмінність історичних чергувань фонем від живих (фонетичних). Найдавніші чергування голосних фонем.
2. Історичні чергування голосних фонем:
 - а) /о/, /е/ вставні та випадні;
 - б) /о/, /е/: /Ø/;
 - в) /о/, /е/: /і/;
 - г) /о/, /е/: /и/ в групах *ри, ли*;
 - д) /о/: /е/ після шиплячих та /j/.
3. Випадки нерегулярності подібних чергувань в українській мові.
4. Найдавніші чергування приголосних внаслідок перехідних палаталізацій.
5. Чергування приголосних, зумовлені позицією приголосних перед **ј**: /т/ : /хс/; /к/ : /ч/; /х/ : /ш/ у дієслівних формах, а також /д/ : /джс/; /з/ : /жс/; /с/ : /шс/; /б/ : /бл'/; /п/ : /пл'/; /ф/ : /фл'/.
6. Чергування приголосних на основі давніх чергувань і власне українських фонетичних змін: |г| : |ж| : |з'| : |жж| тощо.
7. Чергування приголосних при словотворенні.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 92–108.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 42–50.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. Ч.І. С. 130–146.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 113–115.

6. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С.83–102.

7. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 64–70.

8. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969. С.267–294.

9. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1981. С. 107–132.

б) додаткову:

- Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 30–31.

- Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.

- Залеський А.М. Замінне подовження голосних в українській мові. *Мовознавство*. 1988. №2.

- Лобода В.В. З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики. *Українська мова і література в школі*. 1974. №5–6.

- Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284с.

- Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики : навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwgs>

- Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. Київ, 1994. С. 63–80.

- Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С.26.

- Тимошенко П.Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1962.

- Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Завдання і вправи. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Київ, 1995. 151 с.

- Українська мова: Практикум : Навч. посібник / Пазяк О.М., Сербенська О.А., Фурдуй М.І., Шевченко Л.Ю. Київ, 2000. 384 с.

2. Виконати практичні завдання:

Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і

орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 168, 170, 183 (I), 184.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.
2. Пояснити походження /i/ в таких словах:

Промінь, схід, захід, обід, ріпа, вітер, сіно, пісок, рілля, срібло, хліб, сіль, ніч, вікно, світло, рівний.

3. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 172, 173, 183 (II), 185.

Практичне заняття № 6

Тема: СКЛАД І СКЛАДОПОДІЛ. НАГОЛОС.

Мета: закріпити знання про склад як фонетичне явище і вміння студентів ділити слова на склади, з'ясувати особливості та функції словесного наголосу в українській мові; ознайомитися зі словниками наголосів, ознайомитися з компонентами інтонації; визначити функції інтонації в мовленні загалом та в мовленні вчителя зокрема.

План

1. Склад як фонетична одиниця. Артикуляційні та акустичні властивості складу.

2. Поділ звуків згідно з принципом наростання звучності. Основні принципи складоподілу. Відмінність між фонетичним і орфографічним складоподілом.

3. Артикуляційно-акустична природа наголосу. Особливість словесного наголосу в українській мові. Постійний і рухомий наголос в українській мові. Сміслова, формотворча і словотворча функція словесного наголосу в українській мові. Головний і побічний наголос. Словники наголосів.

4. Фразовий наголос (наголос акцентної групи, синтагматичний наголос, логічний наголос, емпатичний наголос).

5. Паузи та їхня роль в усному мовленні. Мелодика. Розділові знаки та інтонація. Роль інтонації в усному мовленні. Значення інтонування для мовлення вчителя. Хиби інтонування.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 45–49, 51–54, 54–62, 130–135.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 36–37.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 149–153.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 60–74.

6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2004. С. 121–132.

7. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 71–81.

8. Сучасна українська мова. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 340–370.

9. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. 18–19.

б) додаткову:

• Багмут А.Й., Борисик І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. Київ, 1985. 216 с.

• Багмут А.Й., Борисюк І.В., Бровченко Т.О., Олійник Г.П. Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової комунікації. Київ, 1994. 192 с.

• Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ, 1980. 244 с.

• Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 36–41.

• Борисюк І.В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. Київ, 1990. 204 с.

• Вінницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. Київ, 1984. 158 с.

• Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 37–38.

• Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 150–153.

• Інтонаційна організація мовлення. Київ, 1972. 182 с.

• Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. Львів: Сполом, 2001. С. 51–62.

• Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; За ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1993. С. 20–25, 30–33, 40, 42, 47, 51–53, 56, 58, 68.

• Ющук І.П. Українська мова. Київ: Либідь, 2004. С. 127–131.

Словники:

- Головашук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 1995. 192с.
- Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головашук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. Київ: Довіра, 1994. 864 с.
- Інтегрована лексикографічна система. Словники України / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; В.А. Широков, І.З. Шевченко, О.Г. Рабулець, М.М. Пещак, О.М. Костишин. Київ, 2021.

2. Виконати практичні завдання:

1. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 202, 203, 211, 220, 224, 234.

2. Законспектувати: Вербич Наталія. Просодичні одиниці у публічному мовленні. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 110-118.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.
2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 194, 197–200, 216, 220, 223–225, 234, 238.

Практичне заняття № 7**Тема: ОРФОЕПІЯ І КУЛЬТУРА УСНОГО МОВЛЕННЯ. ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ**

Мета: засвоїти правила літературної вимови голосних і приголосних звуків; звукосполучень та іншомовних слів; норми українського наголосу. Розкрити причини відхилень від орфоепічних норм. Закріпити навички орфоепічного аналізу.

План

1. Орфоепія як розділ мовознавства. Її суспільне значення.
2. Причини порушення деяких орфоепічних норм.
3. Вимова наголошених голосних у сучасній українській літературній мові.
4. Вимова ненаголошених [е], [и], [о].
5. Вимова голосних у деяких граматичних формах.
6. Процес формування літературної вимови приголосних. Особливості вимови груп приголосних в сучасній українській літературній мові.
7. Вимова слів іншомовного походження.
8. Орфоепічний словник, його структура. Значення орфоепічного словника в роботі вчителя.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу:

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 111–128.
2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>
3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 51–53.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. С. 153–162.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 116–118.

6. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. К., 1969. С. 370–385.

7. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С.81–86.

8. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 142–153.

9. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С.22–25.

10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. Київ, 1994. С. 84–89.

11. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003. С. 365-369.

12. Орфоєпічний словник / Укл. М.І. Погрібний. Київ, 1984.

13. Орфоєпічний словник української мови: В 2 т. / Уклад.: М.М. Пешак та ін. Київ: Довіра, 2001.

б) додаткову:

• Блик О.П. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 45–48.

• Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 1995. 192с.

• Головащук С.І. Українське літературне слововживання. Київ: Вища шк., 1995. 319 с.

• Микитин М.Л. Формування орфоєпічних норм української літературної мови. *Мовознавство*. 1996. №1. С.37–43.

• Пентиліук М.І. Варіантні форми як засіб евфонії. *Укр. мова і літ. в школі*. 1987. №1.

- Хоменко Л. Увага: орфоепія. *Укр. мова і літ.* 1999. №13. С. 9–10.
- Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень. *Укр. мова і літ.* 1999. № 47. С. 6.

2. Виконати практичні завдання:

1. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 260, 271, 272 (10 слів), 310, 311, 312.

2. Зробити орфоепічний аналіз слова *горнеться* (схему орфоепічного аналізу див. у додатку до практичного заняття).

3. Охарактеризувати спосіб побудови словникової статті в орфоепічному словнику.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 314, 315

3. Написання тренувального диктанту з аналізом вимовних особливостей голосних, приголосних звуків та звукосполучень.

Практичне заняття № 8

Тема: ПИСЬМО. ГРАФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мета: розкрити значення писемного мовлення в житті суспільства, визначити принципи української графіки та співвідношення між літерами українського алфавіту та фонемами.

План

1. З історії письма.
2. Неалфавітні види письма. Алфавітне письмо.

3. Поняття графіки та графеми.
4. Поняття алфавіту. Склад сучасного українського алфавіту.
5. Неалфавітні графічні знаки.
6. Принципи української графіки.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 137–149.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 61–63.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. С. 162–172.

5. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 123–129.

6. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969. С. 402–418.

7. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С.86–88.

8. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 54–159.

б) додаткову:

- Блик О.П. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 83–87.

- Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури : історія г. *Мовознавство*. 1990. № 6. С.3–11.

- Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284 с.

- Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С.31–36.

- Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. Київ, 1994. С. 102–108.

- Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.

- Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Завдання і вправи. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Київ, 1995. 151 с.

- Українська мова : Практикум : Навч. посібник / Пазяк О.М., Сербенська О.А., Фурдуй М.І., Шевченко Л.Ю. Київ, 2000. 384 с.

2. Виконати практичні завдання:

- Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 377, 379, 382, 387(1);

- Зробити спостереження за відмінністю в засобах передачі, що їх мають усна і писемна форми мови (збіг на письмі – різниця у вимові та навпаки).

Я бачив твій портрет у друга вірменина. Я бачив твій портрет у друга-вірменина. Я йому листки даю. Я йому лист кидаю.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.
2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 371, 372, 378, 385.

Практичне заняття № 9

Тема: ОРФОГРАФІЯ. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ.

Мета: з'ясувати принципи орфографії і орфографічні норми сучасної української літературної мови; проаналізувати тенденції розвитку української орфографії; закріпити правила написання слів в українській мові; з'ясувати важливість дотримання правописних норм.

План

1. Поняття орфографії як розділу науки про письмо. Зв'язок орфографії з графікою. Принципи української орфографії.
2. Найголовніші правописні системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Східній та Західній Україні.
3. Правописи 1918 р. та 1929 р. Чотири видання «Українського правопису» (1946, 1960, 1990, 1993). Проект нової редакції «Українського правопису» та різні погляди на нього. Правопис 2019.
4. Написання слів разом, окремо і через дефіс.
5. Принципи вживання великої літери. Вживання м'якого знака та апострофа.
6. Правила переносу в українському правописі. Графічні скорочення слів.
7. Правопис прізвищ і географічних назв.
8. Написання слів іншомовного походження.

9. Орфографічні словники.

Попередня підготовка

1. Опрацювати літературу:

а) основну:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С. 162–170.

2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

3. Доленко М. Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 63–72.

4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. С. 177–181.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. С. 130–149.

6. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С.8–98.

7. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969. С. 413–418.

8. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. С. 159–162.

б) додаткову:

- Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003. С. 218–231.
- Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988. С. 92–120.
- Волощак Марія. Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2003. 160 с.
- Дика Наталія. Словник основних труднощів щодо вимови і написання слів. *Дивослово*. 2003. № 2. С. 34–36.
- Дика Наталя. Як правильно вживати слово *гривня*. *Урок української*. 1999. №4–5.
- Єфименко І. Правописні вимоги щодо власних назв. *Урок української*. 2001. № 3. С. 19.
- Інтегрована лексикографічна система. Словники України / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; В.А. Широков, І.З. Шевченко, О.Г. Рабулець, М.М. Пещак, О.М. Костишин. Київ, 2001.
- Словник скорочень в українській мові / Уклад. Н.Д. Гула та ін.; Ред.-упоряд. В.В. Жайворонок, М.М. Феценко; За ред. Л.С. Паламарчука. Київ: Вища шк., 1998. 512 с.
- Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. Київ, 1994. С. 102–103.
- Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
- Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С. 36–38.
- Український правопис 2019.

2. Законспектувати:

Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003. С. 227–229 («Культура мовлення і письмо») **або**

Український правопис / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. Київ: Наук. думка, 1993. С. 57 («Графічні скорочення»).

Бондаренко Т.Г. Орфографічна помилка: спроба лінгвістичного переосмислення. *Наукові записки Інституту Журналістики*. Електронна бібліотека Інституту Журналістики. Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>.

3. Виконати практичні завдання:

Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 393, 394, 401, 424.

Аудиторна робота

1. Обговорення питань за темою заняття.

2. Виконати вправи за збірником: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи. Київ: Вища школа, 1995. Вправи № 393, 394, 400, 402, 411–415

СХЕМИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Схема фонематичного аналізу

1. Записати слово (орфографічно, фонематичною та фонетичною транскрипціями). Визначити в ньому кількість букв, фонем і звуків.

2. Поділити слово на склади, охарактеризувати їх: за кінцевою фонемою, за початковою фонемою, за кількістю фонем.

3. Охарактеризувати голосні фонemi: ряд, піднесення, лабіалізація, реалізація в звукові.

4. Охарактеризувати приголосні фонemi: за співвідношенням голосу і шуму, за участю голосу, за активним мовним органом, за місцем творення, за способом творення, за участю носового резонатора, за палатальністю, як виявляється у звукові.

5. Визначити модифікації фонем: позиційні, комбінаторні.
6. З'ясувати чергування фонем (історичні чергування).

Зразок:

Коли ми розглядаємо навколишню природу рідного краю, милуємось мальовничими краєвидами..., нам *здається*, що так було споконвіку, що так природа лишається незмінною (*І.Цюпа*).

Здається – /здайет'с'а/, [здај'ц':а]; 8 букв, 8 фонем, 7 звуків.

/зда-йе-т'с'а/: /зда/ — відкритий, прикритий, трифонемний; /йе/ — відкритий, прикритий, двофонемний; /т'с'а/ — відкритий, прикритий, трифонемний. Наголошений другий склад, наголос рухомий: /здайе^нмо'с'а/.

Голосні:

/а/ — заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом у ненаголошеній позиції;

/є/ — переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізована, виявляється в інваріанті;

/а/ — заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом у ненаголошеній позиції.

Приголосні:

/з/ — шумна, дзвінка, язикова, передньоязикова, щілинна, тверда, виявляється в інваріанті;

/д/ — шумна, дзвінка, язикова, передньоязикова, чиста, тверда, виявляється в інваріанті;

/й/ — сонорна, щілинна, серединна, язикова, середньоязикова, м'яка, виявляється в інваріанті;

/т'/ — шумна, глуха, язикова, передньоязикова, зубна, зімкнена, м'яка, разом із наступною фонемою /с'/ реалізується комбінаторним варіантом [ц':];

/с'/ — шумна, глуха, язикова, передньоязикова, зубна, щілинна, м'яка, разом з фонемою / т'/ реалізується комбінаторним варіантом [ц':].

Модифікації фонем: комбінаторні алофони: /t's/ → [t':] — взаємна асиміляція.

Схема фонетичного аналізу слова:

1. Виписати з речення слово для аналізу.
2. Записати слово фонематичною транскрипцією.
3. Записати слово фонетичною транскрипцією.
4. Визначити у слові кількість букв, фонем, звуків.
5. Поділити слово на склади, охарактеризувати кожен склад.
6. Визначити головний і (якщо є) побічний наголоси.
7. Дати повну артикуляційну характеристику кожної фонемі.
8. Пояснити модифікаційні зміни голосних і приголосних наявні або можливі в аналізованому слові при їх зміні.
9. Пояснити наявні або можливі в слові живі (фонетичні) чергування приголосних.
10. Пояснити наявні або можливі в слові історичні чергування голосних.
11. Пояснити наявні або можливі в слові історичні чергування приголосних.

Зразок:

Я стільки горя бачив на війні, але душа на попіл не згоріла, і хочеться так **ніжності** мені, щоб серце в грудях солодко щеміло (Г.Тютюнник).

Ніжності – /н'іжност'і/, [н'і'жнос't' н'і]; 8 букв, 8 фонем, 8 звуків.

/н'іж-но-ст'і/: / н'іж / – закритий, прикритий, трифонемний; /но/ – відкритий, прикритий, двофонемний; /ст'і/ – відкритий, прикритий, три фонемний; наголошений перший склад, наголос нерухомий.

Голосні:

/і/ – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, виявляється в інваріанті;

/o/ – заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізована, реалізується інваріантом у ненаголошеній позиції;

/i/ – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом у ненаголошеній позиції.

Приголосні:

/н/ — сонорна, язикова, передньоязикова, зімкнена, носова, м'яка, виявляється в інваріанті;

/ж/ – шумна, щілинна, дзвінка, язикова, передньоязикова, тверда, виявляється в інваріанті;

/н/ – сонорна, язикова, передньоязикова, зімкнена, носова, м'яка, виявляється в інваріанті;

/с/ – шумна, глуха, язикова, передньоязикова, зубна, зімкнена, м'яка, реалізується комбінаторним варіантом [с'];

/т'/ – шумна, глуха, язикова, передньоязикова, зубна, зімкнена, м'яка, реалізується комбінаторним варіантом [т^ш'].

У слові простежуються дві асимілятивні зміни приголосних, що виникають у мовному потоці під впливом сусідніх звуків: [с'т'] – регресивна асиміляція за м'якістю, суміжна, неповна, не закріплена на письмі; [с'т' ш] – прорегресивна за місцем і способом творення, суміжна, неповна, не закріплена на письмі.

При словозміні простежується історичне чергування голосних /o/ – /i/: ніжності – ніжність. Чергування історичне, пов'язане зі структурою складу: голосний [i] в закритому складі чергується з голосними [o], [e] у відкритому складі.

Схема орфоепічного аналізу

1. Виписати з речення слово для аналізу.
2. Записати слово фонетичною транскрипцією.
3. Визначити у слові головний і (якщо є) побічний наголоси, обґрунтувати акцентуацію.
4. Виділити складні для вимови звуки і звукосполучення.
5. Пояснити вимову звуків і звукосполучень правилами орфоепії.

Зразок:

Громадівці цього періоду ширили освіту, щоб *піднести* національну і громадянську свідомість українців (з журнальної статті).

Піднести – [п'ідне^нсти^т].

Наголошений склад [ти^т]: у двоскладових дієсловах типу *везти*, *нести* і їх префіксальних утвореннях наголошений останній склад.

[ц'ідне^нсти^т].

[ц'] – звук напівпом'якшується під впливом [і] внаслідок акомодациї; [е^н] – ненаголошений [е] наближається до [и].

Схема графічного аналізу слова:

1. Виписати з речення слово для аналізу.
2. Записати слово фонематичною транскрипцією.
3. Записати слово фонетичною транскрипцією.
4. Виписати букви, фонеми та звуки.
5. Визначити принципи, на яких базується вживання літер.

Зразок:

Ти знаєш, що ти – *людина*?

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина,

Мука твоя – єдина,

Очі твої – одні (В.Симоненко).

Людина – /л'удина/; [л'уди^тна].

Букви: ел, ю, де, и, ен, а; фонеми: /л'/, /у/, /д/, /и/, /н/, /а/; звуки: [л'], [у], [д], [и'], [н], [а].

Вживання літер *ел* і *ю* базується на позиційному, решти літер – на фонематичному принципі.

Схема орфографічного аналізу слова:

1. Виписати з речення слово для аналізу.
2. Визначити орфограми в аналізованому слові.

3. Сформулювати правила, за якими написано ці орфограми.
4. Визначити і назвати принципи правопису цих орфограм.

Зразок:

Весна стояла суха і вітряна (М. Коцюбинський)

Весна. Орфограма: правопис ненаголошеного **е**. У складі з ненаголошеним [е] пишеться та сама літера, що й під наголосом: весна – весно (за морфологічним принципом).

**СХЕМА ПОВНОГО ФОНЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ СЛОВА
(У ЗВ'ЯЗКУ З ОРФОЕПІЧНИМ, ГРАФІЧНИМ, ТА
ОРФОГРАФІЧНИМ):**

1. Виписати з речення слово для аналізу.
2. Назвати букви, якими слово передається в орфографічному записі.
3. Записати слово фонематичною транскрипцією.
4. Записати слово фонетичною транскрипцією.
5. Встановити співвідношення між буквами й звуками в слові.
6. Поділити слово на склади, охарактеризувати кожен склад.
7. Визначити головний і (якщо є) побічний наголоси.
8. Дати повну артикуляційну характеристику кожної фонемі.
9. Пояснити модифікаційні зміни голосних і приголосних наявні або можливі в аналізованому слові при їх зміні.
10. Пояснити наявні або можливі в слові живі (фонетичні) чергування приголосних.
11. Пояснити наявні або можливі в слові історичні чергування голосних.
12. Пояснити наявні або можливі в слові історичні чергування приголосних.

13. Обґрунтувати правильну літературну вимову голосних, приголосних, сполук голосних з приголосними.

14. Встановити принцип правопису наявних орфограм.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки **Батьківщину** (В. Симоненко).

Зразок:

Батьківщина

Букви: бе, а, те, м'який знак, ка, і, ве, ща, и, ен, а.

/бат'ківщина/; [бат'к'іўшчи/на]

У слові 11 букв, 11 фонем і 11 звуків.

У слові чотири склади [бат'-к'іў-шчи-на]; перший склад: закритий, прикритий; другий склад: відкритий, прикритий; третій склад: відкритий, прикритий; четвертий склад: відкритий, прикритий.

Основний наголос падає на передостанній склад, побічний – на перший; наголос нерухомий.

Голосні:

/а/ — заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом [а] у ненаголошеній позиції;

/і/ — переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом [і] у ненаголошеній позиції;

/и/ — переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізована, виявляється в інваріанті [и] у наголошеній позиції;

/а/ — заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, реалізується інваріантом [а] у ненаголошеній позиції;

Приголосні:

/б/ – шумна, зімкнена, чиста, губна, губно-губна, дзвінка, тверда, реалізується в інваріанті [б];

/т'/ – шумна, зімкнена, чиста, язикова, передньоязикова, глуха, м'яка, реалізується в інваріанті [т'];

/к/ – шумна, зімкнена, чиста, язикова, задньоязикова, глуха, тверда, реалізується в комбінаторному варіанті [к'];

/в/ – сонорна, щілинна, серединна, губна, губно-губна, тверда, реалізується в позиційному варіанті [ў];

/ш/ – шумна, щілинна, глуха, язикова, передньоязикова, тверда, реалізується в інваріанті [ш];

/ч/ – шумна, зімкнена, афrikата, глуха, язикова, передньоязикова, тверда, реалізується в інваріанті [ч];

/н/ – сонорна, зімкнена, носова, язикова, передньоязикова, тверда, реалізується в інваріанті [н].

У слові *Батьківщина* фонема /і/ розвинулася на місці етимологічного /о/ в закритому складі (пор. *батькова*); перед суфіксом -ин відбулася зміна приголосних фонем у прикметниковому суфіксі -ськ-: фонема /к/ змінилася на /ч/ – явище першої палаталізації; [с'] уподібнився до [ч], змінившись на [ш], – явище асиміляції, регресивної, часткової, суміжної, за місцем і способом творення і твердістю.

Орфограми: велика буква; букви *те* і *м'який знак* позначають фонему /т'/; буква *ца* позначає дві фонemi /ш/ і /ч/. Правила і принципи правопису виділених орфограм: у спеціальному стилістичному вживанні пишуться з великої літери й загальні назви (за традицією); м'який знак пишеться після букви *те* у кінці складу (за традицією); буква *ца* (за традицією) позначає на письмі фонemi /ш/ і /ч/.

5. ЛАБОРАТОРНІ ЗАНЯТТЯ

Тема: ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Мета: закріпити знання з теми, виробити практичні навички аналізу морфонологічний явищ при чергуванні голосних і приголосних фонем, а також усвідомити особливості їх історичних змін у потоці мовлення.

Питання до заняття

1. Що таке морфонологія?

2. У чому полягає відмінність чергування фонем від комбінаторних і позиційних модифікацій у мовному потоці?
3. Які найдавніші чергування голосних фонем вам відомі? Які причини їх виникнення?
4. Які чергування фонем називаються фонетичними? Які їх причини?
5. У чому полягає відмінність у трактуванні фонетичних чергувань приголосних М.А.Жовтобрюхом, П.П.Кострубою та Н.І.Тоцькою?
6. У чому виявляються взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові?
7. Які чергування фонем називаються історичними? Чи засвідчують вони особливості фонетичних явищ української мови?
8. Які наслідки перехідних палаталізацій задньоязикових приголосних відбиті в українській мові?

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. С.77–91, 92–108.

2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.

3. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>

4. Доленко М. Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987. С. 42–45.

5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. Ч.І. С. 116–121, 127–146.

6. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. С.83–102.

7. Клименко Н.Ф. Морфонологія. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 379–381.

8. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 53–71

9. Тимошенко П.Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1962.

10. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. Київ, 1981. С.43–61, 100–132.

Завдання до лабораторної роботи

1. Складіть речення зі словами, в яких наявні чергування голосних праслов'янського періоду. Затранскрибуйте їх фонетичною та фонематичною транскрипцією. З'ясуйте семантичну своєрідність відповідних слів.
2. Поясніть походження /i/ в поданих словах.
3. До поданих слів доберіть інші форми або споріднені слова, які б ілюстрували чергування голосних. Поясніть ці чергування.
4. Випишіть слова, в яких /o/, /e/ чергуються з нулем звука, та слова, в яких /o/, /e/ з'явилися на місці коротких **ъ**, **ь** у сильній позиції і виступають у звукосполученнях **ор**, **ер**, **ов**.
5. До поданих слів доберіть інші словоформи або споріднені слова, в яких є чергування приголосних. Поясніть ці чергування.
6. Подані слова запишіть фонетичною та фонематичною транскрипцією. Поясніть, якими причинами зумовлені тут фонетичні чергування.

7. Утворіть від поданих слів за допомогою суфікса *-ськ(ий)* прикметники. Поясніть зміни приголосних.
8. Випишіть із тексту слова, в яких простежується позиційне чергування голосних і приголосних.

ВАРІАНТ 1

1. *Везти* – *возити*, *лізти* – *лазити*, *ломити* – *ламати*.
2. *Схід*, *захід*, *срібло*, *хліб*, *ніч*, *квітка*.
3. *Шостий*, *чотири*, *Прокіп*, *Яворів*, *жнець*, *брова*, *радість*, *земля*.
4. *Зацебетав жайворонок, угору летючи...* (Т. Шевченко); *Панас Юхимович на всі руки майстер. Як кажуть: і швець, і жнець, і на дуду грець* (Ю. Збанацький); *Це ж осінь, як розумна господиня, в засіки зерно запашне склада* (М. Рильський).
5. *Знак*, *дух*, *вік*, *бігти*, *крутити*, *ліпити*, *птах*, *сміх*.
6. *З джерела*, *вокзал*, *наш дід*, *якби*, *купаються*, *молотьба*, *граєшся*.
7. *Прилуки*, *Золотоноша*, *Меджибіж*, *Острог*, *Хуст*, *Жабокрич*, *Житомир*.
8. *Всі знання, набуті за двадцять років роботи, знайшли в цьому фільмі своє повне відображення* (О. Довженко); *Уже не стиснеться ніколи серце в передчутті солодкому* (М. Рильський); *Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні...* (М. Коцюбинський); *Не шукаю до тебе ні стежки, ні броду – ти в грудях моїх, у чолі і в руках...* (В. Симоненко).

ВАРІАНТ 2

1. *Нести* – *носити*, *летіти* – *літати*, *котити* – *катати*.
2. *Літо*, *ніс*, *сіно*, *хід*, *шість*, *вік*.
3. *День*, *дорога*, *жорна*, *сніг*, *чорниця*, *крапля*.
4. *І бризнули кості, і жереб упав, і виграла панна, а хлопець програв* (І. Франко); *Перелякано, крізь сон, заячали лебеді* (М. Стельмах); *Твій ранок, земле, все ясніший, Все гарячіший розмах твій* (М. Рильський); *Біля ніг її плещеться море і, мов питаючи в тривозі одна одну про щось найголовніше в світі...* (О. Довженко).

5. *Затока, крига, пух, берег, топити, квітка, ходити, могти.*
6. *Розжєврївся, з життям, котишся, анекдот, боротьба, безцумний.*
7. *Дрогобич, Одеса, Збараж, Веприк, Овруч, Буг, Хмільник.*
8. *З лісу в широких киреях виходить вечір і туман (М.Стельмах); Я закоханий в синь океану, в свіжій дух, що пливе од ріллі, а ще дужче – у зорі рум'яні, рідні зорі моєї землі (В.Сосюра); І скаржаться на небосхил дроти, і почуття тривоги й самоти журбою в серці й тугою зростає... (Л.Первомайський).*

ВАРІАНТ 3

1. *Везти – возити, скочити – скакати, замести – замітати.*
2. *Кіт, мед, тїнь, бік, вївса, вікно, віз.*
3. *Пишениця, женити, вечора, чотири, шести, піч.*
4. *Килина довго терла його цеглою, шарувала піском у березі, поки таз не записнів (І.Нечуй-Левицький); Після вечері хлопці назбирали сухого хмизу й запалили багаття (І.Нечуй-Левицький); Очерет сухий та жовтий вітер хилить до землі (П.Грабовський); Прийшлося до неділі, ціла сотня мітел готова (І.Франко); До торгу між ними так і не дійшло (М.Коцюбинський).*
5. *Увага, казка, розбудити, зробити, славити, дух, вік, огородити, ознака, рідкий.*
6. *Над джерелом, збудеться, не мучся, з чоловіком, просьба, книжці, смієшся.*
7. *Глумач, Кагарлик, Кривий Ріг, Тростянець, Бортники, Збруч, Пологи, Петрик, Черемош.*
8. *Мете поземок, вітер дуденить у зрошений обважнілими стріхами очерет (М. Руденко); У Піщанській волості сидів уже посередник (П. Мирний); Вона здавалася зорею в свої шістнадцять ніжних літ (В. Сосюра); Страшно впасти у кайдани, умирать в неволі, а ще гірше – спати, спати, і спати на волі (Т. Шевченко); Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давніх часів (Б. Грінченко).*

6. САМОСТІЙНА РОБОТА

Питання, винесені на самостійне опрацювання:

ВСТУП

Загальні питання курсу сучасної української мови

Завдання для самостійної роботи:

1) Опрацювати статтю Ліни Костенко «Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала».

2) Підготувати повідомлення з проблемного питання (на самостійний вибір студента) у межах визначеної тематики із обов'язковою власною точкою зору щодо проблеми.

3) Дібрати цікаві вислови відомих людей про мову.

4) Законспектувати питання «Розвиток і становлення української літературної мови» за відповідною літературою.

5) Підібрати за словниками приклади варіантності мовної норми: варіативний наголос, синонімічні ряди.

6) Підібрати за словниками приклади змінності (динаміки) мовної норми: зміни значення слова у діяхронії.

7) Законспектувати: Арешенков Ю.О. Класифікація функціональних стилів і вивчення стилістики у вищій та середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 1. С. 43–45.

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ.

Тема 1. Вступ. Звуковий склад української літературної мови.

Завдання для самостійної роботи:

1) Опрацювати статтю Лобода В.В. З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики. *Українська мова і література в школі*. 1974. №5–6.

2) Підготувати повідомлення з проблемного питання (на самостійний вибір студента) у межах визначеної тематики із обов'язковою власною точкою зору щодо проблеми.

3) Законспектувати: Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. №2–3. С. 14–25.

4) Визначити звуковий склад слів, показавши, як виявляється зв'язок звукового складу зі значенням, словотворенням,

морфемною будовою, граматичним оформленням слова, його вимовою: *Коли зникає народна мова – народу нема більше!... Відберіть у народу все – і він усе може повернути, але відберіть мову – і він ніколи більше не створить її, нову батьківщину навіть може створити народ, але мови ніколи; вмерла мова в устах народу – вмер і народ* (К. Ушинський).

Тема 2. Система голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови.

Завдання для самостійної роботи:

1) Визначте голосні звуки за такими артикуляційними характеристиками: а) звук *переднього ряду, високого ступеня підняття, нелабіалізований*; б) звук *заднього ряду, високого ступеня підняття, лабіалізований*; звук *переднього ряду, середнього ступеня підняття, нелабіалізований*. Поясніть, як залежить вимова голосних від наголосу?

2) Виділіть усі глухі приголосні, схарактеризуйте їх за місцем творення: *Мова – це всі глибинні пласти духовного життя, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть, мова – це ще й музика, мелодика, барви ібуття, сучасна художня, інтелектуальна і мислитель на діяльність народу* (О. Гончар).

3) Підготувати повідомлення з проблемного питання (на самостійний вибір студента) у межах визначеної тематики із обов'язковою власною точкою зору щодо проблеми.

4) Законспектувати: Бондар О.І. Система голосних фонем української мови (динамічний підхід). *Записки з українського мовознавства*. Одеса, 2005. Вип. 15; Глібчук Н.М. Погляди О. Курило на систему фонем української мови. *Мовознавство*. 1998. № 6.

Тема 3. Модифікації голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови.

Завдання для самостійної роботи:

1) Запишіть свою улюблену пісню спрощеною фонетичною транскрипцією.

2) Визначте, яким різновидом асиміляції об'єднані слова кожної групи, охарактеризувати її в кожному окремому слові за напрямом, місцем розташування звуків, між якими відбувається уподібнення, за характером виявлення, за ознакою:

Майбутнє, пісні, дзвякати, пізніше, сьогодні, дзвін, мужність, чуйність, листя, засніжений, у казці, на гілці, соня, сміх, охайністю;

кісьба, просьба, молотьба, боротьба, п'ятдесят, вокзал, анекдот, якби, якже, екзамен;

легкий, вогкий, вогкість, пружко, нігті, кігті, дьогтьовий;

отчий, досвідчений, одчинити, відчути, диспетчер;

ворітця, на грядці, на квітці, тридцять;

розширити, розшукати, розчин, зчервонілий, розжесвіти, дізнаєшся, не вріжся, не морочся, на річці, на стежці, пташиці;

гортанний, щоденник, південний, камінний, ячмінний, корінний, злиденний, кремінний, курінний, п'ятдесят, шістдесят, дев'ятсот, шістсот;

служіння, життя, почуття, колосся, рілля, обличчя, збіжжя, сіллю, ніччю, зілля, тушию, піддашися, лє, спросоння.

3) Законспектувати: Савченко І.С. Явище консонантної асиміляції в українській мові. Фонетика. Орфоепія і графіка сучасної української мови: навч.-метод. посіб. Черкаси: ЧНУ, 2012.

Тема 4. Чергування голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови (живі та історичні).

Завдання для самостійної роботи:

1) Випишіть слова, в яких є чергування голосних звуків. Через ризку напишіть слова-відповідники, які вказують на зміну звука.

Перед очима в Маланки встала левада – зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колісці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодила... Стоять гори, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже

пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич спітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожную цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму – так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася – от уже чи не вісімнадцять років минуло, – не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше – і чобіт немає. Узуті такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали (М. Коцюбинський).

2) Випишіть слова, у яких відбуваються чергування звуків і через риску коротко запишіть їх.

Зразок:

- *непорушно* – рух: чергування *х – ш*;
- *стоять* – стій: чергування *о* у відкритому складі з *і* у

закритому.

1. *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галявині, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка постать сарни (М. Коцюбинський).* 2. *Жінка стояла, поринувши у болючі, такі світлі й зворушливі спогади, охоплена тишею й самотністю (О. Донченко).* 3. *Дорога була вузьенька, піщана, переп'ята, мов гадюччям, сосновим корінням. Повертає хлопець голову і на одному з усіх дерев бачить наряджену в шовк і дорогий оксамит з синьо-зеленими переливами пташку (Ю. Збанацький).*

3) Змініть слова або доберіть споріднені так, щоб з'явилися чергування звуків.

Відрізок, голка, дубель, дизель, зволожник, зміцнювач, зрідження, зміщення, зв'язок, котел, дружність, покажчик,

підвіска, переміщення, покрівля, потужність, свинець, хрещування, стяжка, шпindelь, щиток.

4) Перепишіть уривок, підкресліть слова, в яких наявні позиційні чергування голосних звуків. З'ясуйте причини цих звукових змін.

Догоряло літо на далеких стернях. Відходив серпень, запаливши наостанку білі вогні пізніх гречок.

Вже й вересень сурмить у високому небі журавлиними ключами. Скоро початок навчання в школі. А поки що на узгірку тихо. Молоді яблуньки тримають на вітах червонобокi яблука, сливи голубіють поміж зеленого листу. От уже й заплідносив шкільний сад. Серед осінньої краси саду стоять невеликі будинки, які кілька років тому бачив у мріях один лише Василь Олександрович. Головний корпус школи розширився удвічі, навколо будівлі підросли акації і клени, дикий виноград в'ється при вході, ніби сплетений самою природою вінок – на щастя (І. Цюпа).

ОРФОЕПІЯ

Завдання для самостійної роботи:

1. Опрацювати словникову статтю «Орфоепія» С.Я. Єрмоленко. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000.

2. Опрацювати питання “Орфоепія і культура мовлення” за відповідною літературою.

3. Законспектувати: Микитин М. Л. Шевченко Т. Г. та становлення української орфоєпії. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса, 2001. Вип. 2.

4. Записати текст фонетичною транскрипцією:

Чи задумувались ви коли-небудь, чому так багато високих поривань пов'язано у нашій свідомості з птахами? Голуб здавна уособлював вірність, ласку і любов, а нині є символом миру. Лелека – сімейний затишок і благополуччя. Лебідь – гордість, чистоту і кохання.

І все ж ми особливо любимо лелек, журавлів і лебедів. Вони ж бо приносять довгождане літо-літечко. Недаремно журавлів називали колись «веселиками». У древніх слов'ян під страхом смертної кари заборонялося полювати на білих лебедів: наші пращури обожнювали їх, як сонце, вітер, вогонь.

Пройшли століття, а ми й нині не перестаємо захоплюватися цими красенями. Чи не тому, що єство людини всі віки прагнуло краси та гармонії, часто так і не збагнувши їх? А може, тому, що людина із сивої давнини жагуче прагнула злетіти у синє-синє бездоння, видихнути свіжий вітер привілля і хоч на хвилю відчутти оту небесно-жадану і благовісну волю?

Неподалік від центральної магістралі міста – скульптурне зображення журавлів на пам'ятнику воїнам, що не повернулися з фронтів війни. Вони загинули, та зберегли життя на землі.

Над плитою із червоного граніту злетіли в небо стели, біля яких кружляє журавлина зграя – десять сталевих птахів.

Журавлі летять у безсмертя ...

ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Завдання для самостійної роботи:

1) Опрацювати питання «Графічна система української літературної мови» та «Принципи української орфографії» за відповідною літературою.

2) Законспектувати: Бурячок А.А. Про концепцію нової (остаточної) редакції українського правопису. *Мовознавство*. 1995. №5; Німчук В.В. Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г (До 60-річчя «Українського правопису»). *Мовознавство*. 1991. №3; Полюга Л.М. Думки з приводу нового українського правопису 1996 р. *Мовознавство*. 1995. № 1; Ющук І.П. Правопис має бути стабільним, але ... *Мовознавство*. 1995. № 1.

3) Визначити співвідношення між звуками і буквами, назвати звуки і букви, що їх позначають. Зазначити чи є у словах букви, які не відтворюються окремими звуками, з'ясувати причину цього. До кожного слова навести аналогічні приклади:

Квітчастий, усміхнеися, дочці, міжзональний, розжевритися, зустрічаються, віддячити, Олечці, студентці, агентство.

4) Записати слова поданого тексту в алфавітному порядку, вживаючи їх у початковій формі. З'ясувати порядок розміщення слів, що починаються тією самою буквою:

Шевченко й сучасність

Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей – світочів, що стають дорогими для всього людства і що в пошані всього людства знаходять безсмертя.

Він був поетом, якого ми до того не мали: поетом для всіх, поетом народним, поетом гноблених, але не скорених. Народжений матір'ю-кріпачкою і сам кріпак, він став борцем, революціонером титанічної сили. Його боялися царі. Його жахались і смертельно ненавиділи кріпосники. Коли можновладні самодержавні кати, ті, що наливши нову злобою, ввігнали криваві свої пазурі в молоду клетотливу душу Шевченкову, коли перед ним лягла несходима ніч муштри й солдатчини, мабуть, ті вінценосні кати вважали, що відправили його в таку безвість, звідки не буде йому вороття.

А він повернувся.

Вогненною піснею, віщим незборканим словом повернувся поет до рідної України ... Відкрите серце народного співця щедро ввібрало в себе могутній волелюбний дух українського народу. В тій невеликій книжці, що ім'я їй «Кобзар», клекоче ціле море горя народного, в ній – невольницький поклик до помсти й порив до свободи, мудрий роздум гуманіста і ніжна, чарівна краса української пісні (О. Гончар).

5) Яке слово випадає з логічного ряду за фонетичним критерієм (підкреслити в кожному ряді)?

- *Нявчати, Касян, тряся, в'ялити, мадяр*
- *В'юн, кон'юнктива, доорювати, під'юдити, Аю-Даг*
- *Джура, наджигуритися, віджиллий, піджак, джгут*
- *Відзвук, підзорний, надзвичайний, дзуськи, підземелля*

6) Підкреслити слова, де неправильно вжито літери г чи ґ
Гатунок, джигун, агрус, гандж, агресія, геологія, дзиллик, гратчастий, Євангеліє, газета.

7) У якому ряді всі слова написано правильно?

- *Перестилати, крохмаль, семінар, слав'янин, лейтенант*
- *Трельяж, мереживо, калач, деригент, комин*
- *Отаман, паралон, бережливий, пором, левада*
- *Горличка, транспарант, дивіденди, пагони, чорниця*
- *Жорна, джентльмен, чимчикувати, дизертир,*

покривавити, борсук

8) Позначити ряд (ряди), де правильно вжито апостроф або м'який знак:

- *Досьє, шансоньє, к'янті, Гот'є, б'єф, мар'яж*
- *Гондольєр, прес-пап'є, Грозьєан, альянс, п'єкси,*

пів'Європи

- *Різьб'яр, кондотьєр, медальйон, Стеф'юк, миш'як,*

бриньчати

- *Пів'юрти, пром'ярмарок, пред'явник, Танганьїка, Ньютон*
- *Дистриб'ютор, кеш'ю, верб'я, Маньчжурія, Гальчин,*

підносьє.

9) Позначити ряд (ряди), де правильно вжито літери *и, і, ї, й, у* в іншомовних словах:

- *Россіні, бацила, фоліант, рабін, попурі, миля*
- *Карієс, Цицерон, стоицизм, феєрія, журі, еліпсис*
- *Гринвіч, кисет, Гойя, піанісимо, Гельсінкі, парфумерія*
- *Паціфіст, шахист, чилієць, Крит, Тиціан, Грім*
- *Сіракузи, тіара, Сицилія, сюїта, базиліка, мигдаль.*

10) Позначити ряди, в яких написання не відповідає правопису:

• *Насторожі, натроє, за кордоном, на видноті, врозкид, доценту;*

- *В цілому, поодинці, зроду, невпам'ятку, в ноги, на поруки;*
- *Заочі, заодно, зісподу, наввипередки, на скаку, згарячу;*

- *Уплав, о півночі, на самоті, безперестанку, деінде, за північ;*
- *Зазвичай, внічию, на совість, на зло, на око, уві сні;*
- *Мовби, поки що, атож, знайшов-таки, казна-що, аніяк;*
- *Отож-то, а вже ж, щодоби, як-от, хіба-що, ходи-но;*
- *Зробила б, що ж до, казна при кому, іди-бо, абиде, коли б таки;*
- *Пліч-о-пліч, подвоє, день при дні, видимо-невидимо, сама самотою, вряди-годи;*

7. МОДУЛЬНА КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Тема: Фонетика, фонологія, орфоепія, графіка, орфографія української мови

Мета: перевірити, узагальнити і систематизувати теоретичні знання студентів з визначених розділів та набуті мовні навички виконувати транскрибування тексту.

Завдання контрольної роботи

1. **Обрати одну (дві і т.д.) правильну відповідь.**
1. **У якому рядку допущено помилку при розташуванні слів за алфавітним порядком?**
 - А. Покровителька, порожній, правда, праска, працювати
 - Б. Портфель, правдоподібний, прибудова, примаїструвати, принесений
 - В. Посуд, правосуддя, праслов'янський, приневолений, приносити
 - Г. Православний, прималювати, принада, принцеса, полотно
 - Д. Практика, прати, примітка, принципи, приписка
2. **У якому рядку всі слова розташовано за алфавітним порядком?**
 - А. Галка, гомін, географ, гроно, глобус
 - Б. Галас, геометрія, гіркота, гончар, гукнути
 - В. Горбань, гуркіт, геній, гарба, гроза

- Г. Гумовий, грак, голова, груша, грім
- Д. Гачок, гербарій, гімназист, горобина, голод

3. У якому рядку не допущено помилки при розташуванні слів за алфавітним порядком?

- А. Гумор, гумореска, гуморист, гумористичний, гупати
- Б. Запорука, запоручитися, заскочити, засмаглий, залоскотати
- В. Кришталевий, курити, купіль, критика, кислий
- Г. Водити, водовід, возик, влити, вкрити
- Д. Наснага, наступ, наснаженість, наснитися, наснувати

4. Вкажіть, у якому рядку допущено орфографічну помилку.

- А. Мар'яна, дев'ять, з'явитися, Стеф'юк, Лук'янівка.
- Б. З'єднаний, рум'яний, дзвякнути, свято, цвях.
- В. Без'ядерний, надвечір'я, п'явка, міжбрів'я, кров'ю.
- Г. Зоряний, солов'їний, буря, буряк, бур'ян.
- Д. Вітряк, духмяний, різдвяний, торфяний, морквяний.

5. Під час вимови в усіх словах відбувається уподібнення приголосних у рядку.

- А. Головоломка, когорта, громада, сфінкс.
- Б. Депресія, завмирання, застій, деградація.
- В. Заводій, заводіяка, призвідник, призвідець.
- Г. Вокзал, безжурний, рюкзак, боротьба.
- Д. Замісник, оборонець, захисник, опікун.

6. Усі слова пишуться без м'якого знака у рядку.

- А. Л...он, маз..., Натал...чн, ковз...кий.
- Б. Міл...ярд, піс...ня, Хар...ків, нен...ці.
- В. Вуз...кий, лял...ці, бул...ці, повіс...тю.
- Г. Жін...чин, рибал...чин, кін...ця, бас...кий.
- Д. Іспан...ський, павіл...йон, плат...тя, прос...ба.

7. Відбувається спрощення в групах приголосних на письмі в усіх словах рядка.

- A. Проїз...ний, безжаліс...но, гігант...ський, ряс...ний.
- Б. Доблес...ний, цінніс...ний, захис...ник, студен...ський.
- В. Безжаліс...ний, тріс...нути, зап'яс...ний, улесливий.
- Г. Бряз...нути, навис...не, тис...нути, пропагандис...сякий.
- Д. Блис...нути, сутніс...ний, благовіс...ний, благочес...ний.

8. Правильно написано всі слова іншомовного походження в рядку.

- A. Інтермецо, оппонент, бравісимо, бароко.
- Б. Лібрето, вар'єте, досьє, Вірджинія, імміграція.
- В. Сирія, сольфеджіо, беладона, мадона.
- Г. Джульєта, сюрреалізм, голландський, акомпанемент.
- Д. Тонна, кон'юнктура, по-сицілійськи, Чилі.

9. Апостроф ставиться у всіх словах рядка.

- A. Сурм...яний, мавп...ячий, перед...ювілейний, торф...яний.
- Б. Між...ярусний, зв...ялений, медв...яний, харків...янин.
- В. Розв...язано, черв...як, кон...юктивіт, Х...юстон.
- Г. Н...юанс, моркв...яний, без...язикий, реп...ях.
- Д. Прем...єра, ад...ютант, Рів...єра, п...юпітр.

10. Дзвінкий звук уподібнюється до глухого в усіх словах рядка.

- A. Нігті, дьогтю, безкінечний, донька.
- Б. Розпакувати, зшити, вогкий, зсипати.
- В. Кігті, розказати, брунька, вузький.
- Г. Вогкий, з хати, ворітця, тьохкати.
- Д. Розказати, людський, важкий, ковзкий.

11. Через дефіс слід писати всі прислівники в рядку.

- A. Часто/густо, по/англійськи, якість/то, без/угаву.
- Б. Як/от, по/латині, де/таки,десь/не/десь.

- В. Рука/в/руку, віч/на/віч, де/факто, аби/як.
- Г. Десь/інколи, по/інакшому, по/часті, хоч/не/хоч.
- Д. По/всякому, на/гора, на/трое, як/най/більше.

12. Префікс *при-* треба писати в усіх словах рядка.

- А. Пр...чепа, пр...боркати, пр...міський, пр...глухий.
- Б. Пр...вабливий, пр...мудрість, пр...клеїти, пр...м'яти.
- В. Пр...уралля, пр...ярок, пр...швидшити, пр...подобний.
- Г. Пр...чинити, пр...кордонний, пр...таманний, найпр...красніший.
- Д. Пр...пинити, пр...зирство, Пр...дністров'я, пр...четний.

13. Усі слова пишуться з великої літери у рядку.

- А. (Д,д)амоклів (М,м)єч, (Ш,ш)євченків «(К,к)обзар».
- Б. (В,в)еликий (П,п)іст, (В,в)олодимир (В,в)еликий.
- В. (Д,д)алекий (С,с)хід, (П,п)анамський (К,к)анал.
- Г. (П,п)іфагорова (Т,т)еорема, (Х,х)отинський (З,з)амок.
- Д. (З,з)ахідна (Є,є)вропа, (Г,г)ідрометцентр (У,у)країни.

2. Затранскрибувати речення:

Нову українську мову шліфували впродовж ХІХ–ХХ ст. кращі письменники своєї доби, які творчо розвивали і збагачували її, боронили права українців за вільне користування рідною мовою. Рух за становлення нової якості української літературної мови на початку 50-х років ХІХ ст. охопив і Поділля. Уважне ставлення письменників-подолян до народних джерел, творче використання перлин народного мовокористування засвідчила їхня художня, публіцистична, епістолярна спадщина, а також діяльність як дослідників і популяризаторів подільського фольклору.

8. ПИТАННЯ СЕМЕСТРОВОГО ІСПИТУ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Українська мова як державна мова України. Проблеми утвердження української мови.
2. Сучасна українська літературна мова, її найістотніші ознаки.
3. Діалектна основа сучасної української літературної мови та діалектні джерела її збагачення.
4. Писемна й усна форми сучасної української літературної мови. Проблеми розвитку стилів української літературної мови.
5. Сучасна українська літературна мова як розділ мовознавства, її предмет та завдання.
6. Предмет і завдання фонетики. Фонетичні одиниці мовлення: звук, склад, фонетичне слово, фраза.
7. Три аспекти вивчення звуків мовлення.
8. Поняття про звуковий склад української літературної мови. Фонетичний і фонологічний аспекти вивчення звукового складу української літературної мови.
9. Анатомо-фізіологічні передумови творення звуків мовлення.
10. Предмет і завдання фонології як мовознавчої дисципліни.
11. Принципи виділення фонем у сучасній українській літературній мові.
12. Поняття фонем, її функції. Інваріант і варіант фонем. Звуковий ряд фонем.
13. Фонетична і фонематична транскрипції.
14. Система фонем сучасної української літературної мови. Артикуляційно-акустична характеристика голосних фонем у їх головних виявах.
15. Приголосні фонем, їх класифікація. Інваріанти та варіанти приголосних фонем.
16. Морфонологія як вчення про взаємозв'язок між фонемою і морфемою.
17. Поняття модифікації. Позиційні модифікації голосних. Редукція.
18. Поняття асиміляції. Гармонійна асиміляція голосних.

19. Чергування голосних фонем в українській літературній мові, зумовлених найдавнішими фонетичними процесами: /e:/o/; /i:/a/; /o:/a/; /e:/i/; /y:/a/ тощо.
20. Чергування /o/, /e/ з /Ø/. Вставні та випадні / o /, / e /.
21. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /j/, можливі відхилення від цього чергування.
22. Чергування голосних / o /, / e / : / i /.
23. Чергування голосних / o /, / e / : / и / в групах ри, ли.
24. Позиційні модифікації приголосних.
25. Комбінаторні модифікації приголосних. Акомодация.
26. Суть і умови фонетичного чергування фонем.
27. Чергування приголосних за дзвінкістю/глухістю.
28. Чергування приголосних за місцем і способом творення.
29. Чергування приголосних за твердістю і м'якістю.
30. Чергування приголосних з фонемним нулем.
31. Чергування приголосних з голосними і навпаки.
32. Чергування приголосних, зумовлені перехідними палаталізаціями.
33. Чергування приголосних праслов'янського походження перед наступним j (чергування твердих і м'яких передньоязикових відповідників, передньоязикових зубних із шиплячими та чергування однієї приголосної фонемі із звукосполученням з двох приголосних).
34. Явище асиміляції як модифікаційна зміна або живе (фонетичне) чергування.
35. Дисиміляція, її різновиди.
36. Поняття складу. Типи складів. Основні закономірності складоподілу в українській літературній мові.
37. Просодичні засоби української мови (висота тону, сила звучання, темп, логічний наголос, пауза, ритмічна організація звукового потоку, інтонація).
38. Наголос в українській мові. Роль наголосу в розрізненні слів та їх форм. Головний та побічний наголоси. Слова з рухомим і

нерухомим наголосом. Проклітики та енклітики. Логічний та емпатичний наголоси.

39. Норми українського наголосу і причини відхилення від них.
40. Орфоепія як розділ мовознавчої науки, її предмет та завдання.
41. Поняття норми літературної вимови. Варіантність і варіативність вимовної норми.
42. Норми вимови ненаголошених голосних.
43. Вимова дзвінких і глухих приголосних. Вимова африкат. Вимова м'яких і пом'якшених. Вимова сполучень кількох приголосних.
44. Вимова слів іншомовного походження.
45. Засоби милозвучності української мови. Чергування і з й /ї/, у з в / ґ /.
46. Причини порушення орфоепічних норм в сучасній українській літературній мові.
47. Графіка, предмет і завдання. Поняття графеми. Український алфавіт.
48. Графічні засоби сучасної української літературної мови.
49. Основні вимоги до алфавітного письма.
50. Співвідношення між буквами українського алфавіту і фонемами української літературної мови.
51. Графічні скорочення слів.
52. Позначення м'якості приголосних на письмі. Способи позначення /й/.
53. Принципи української графіки. Вживання літер я, ю, є, ї.
54. Літери Ґ і ґ в українському правописі.
55. Орфографія як розділ мовознавчої науки, взаємозв'язок з графікою та орфоепією.
56. Короткі відомості з історії української орфографії.
57. Принципи української орфографії.
58. Засади українського правопису.
59. Особливості правопису складних слів.
60. Сутність диференційних написань.
61. Граматичні та лексичні засади вживання великої літери.

62. Правила переносу в українському правописі.
63. Правопис прізвищ і географічних назв.
64. Правопис слів іншомовного походження.

9. ДОВІДКОВІ МАТЕРІАЛИ

9.1. Заняття 1.

Мова – характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюванню інформацією та фіксації інформації шляхом механічного звукозапису або переведення звукових мовних актів у письмові знаки. Мова – своєрідний оберіг звичаїв і традицій, запорука інтелектуального зростання, розвою та поступу народу в загальносвітовому житті. Вона характеризується єдністю, взаємозв'язком та взаємозалежністю всіх її складових одиниць. Належачи до так званих вторинних систем, мова існує не сама по собі, а в людському суспільстві, похідним від якого є. Існує вона у вигляді різноманітних актів мовлення, що повторюються усно та фіксуються письмово. Мова є основною формою національної культури й насамперед першоосновою літератури.

Державною (або офіційною) є мова більшості корінного населення країни, тобто мова корінної національності.

Українська мова – мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та ін. країнах. Державною в Україні може бути лише літературна українська мова як мова корінного народу. У Конституції України у ст. 10 записано: *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій*

території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Українська мова серед інших мов світу. Серед майже шести тисяч мов, які налічуються в сучасному світі, більшість не мають своєї писемності й державного статусу, ними послуговується незначна кількість мовців. Українська мова входить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн людей. Українська мова належить до групи слов'янських мов (індоевропейської сім'ї), яку складають три підгрупи: східнослов'янська (українська, російська, білоруська мови), південнослов'янська (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) і західнослов'янська (польська, чеська, словацька, верхньолужицька і нижньолужицька мови).

Літературна мова – варіант загальнонародної мови; загальнонаціональна мова, оброблена майстрами (письменниками, науковцями, митцями, учителями та ін.), відзначається наявністю орфоепічної та граматичної норми й обслуговує багатоманітні культурні потреби народу. Літературна мова є мовою художньої літератури, освіти, науки, державних установ, засобів масової інформації, театру, кіно тощо. Літературна мова протиставляється діалектам, просторіччю, жаргонам. Вона має дві форми – усну й писемну, низку функціональних стилів.

Функції мови – призначення, роль, завдання, що їх виконує мова в суспільному вжитку. Розрізняють такі обов'язкові функції мови: комунікативну, мислеоформлювальну, пізнавальну (пізнавально-відображальну, гносеологічну, акумулятивну), експресивну, імпресивну, інформаційну, емоційну, естетичну.

Мовна норма – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови й суспільства.

Розрізняють орфоепічні, графічні, лексичні, граматичні, стилістичні, орфографічні та пунктуаційні норми, опанування якими сприяє підвищенню культури мови.

Функціональний стиль – різновид літературної мови, що характеризується системним об'єднанням мовних одиниць різних рівнів, функції яких зумовлені суспільною сферою використання мови, настановами й умовами спілкування.

В українській літературній мові виділяють традиційно п'ять функціональних стилів: розмовний, або стиль побутового мовлення, художній, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий. Кожен стиль має: сферу поширення (коло мовців), призначення, систему мовних засобів, стилістичні норми, підстили, жанри реалізації.

Розмовний стиль — найдавніший, виник з потреби спілкування; має дві форми: *кодифіковану і некодифіковану*. Риси його: неодноманітність, експресивно-емоційне забарвлення, просторічні елементи в лексиці, різні інтонації, ритми, мелодика; форма — діалогічна й монологічна, а тому неповні, еліптичні речення і позамовні засоби: міміка, жести, ситуація.

Художній стиль — це складний сплав, відображає багатство національної мови; це поєднання всіх мовних стилів з погляду лексики, граматики, але з орієнтацією на літературну мову. Основні різновиди: *проза й поезія*. Одна з його особливостей — вживання художніх засобів (тропів: епітетів, метафор, порівнянь, алегорій і т. ін.), що сприяє створенню образності.

Науковий стиль — це повідомлення з науковою інформацією, які вимагають логічного викладу на лексичному та граматичному рівнях; характеризується вживанням термінологічної лексики, розгорнутими складними і складнопідрядними реченнями, відповідними фразеологізмами; документуються твердження, обов'язкові посилання, а також цитати. Його різновиди: *власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний, виробничо-технічний* з відповідними мовними вимогами до кожного різновиду.

Публіцистичний стиль призначений інформувати суспільство про факти, явища і формувати громадську думку. Основна риса: поєднання логічного викладу з емоційно-експресивним забарвленням з метою впливу і переконання. Орієнтується на усне мовлення (ораторський стиль), а тому можлива діалогічна форма (запитання і відповіді на тлі авторського монологу), звертання, чіткість оцінок явищ, подій і т. ін. Має різновиди: *науково-популярний, газетний, радіомовлення і телебачення*. Побутовують усна й писемна форми публіцистичного стилю.

Офіційно-діловий стиль — це прийоми використання мовних засобів під час документального оформлення актів державного, суспільного, політичного, економічного життя, ділових стосунків між окремими державами, організаціями та членами суспільства у їхньому офіційному спілкуванні. Має дві форми: *усну і писемну*. Його стильові різновиди: *дипломатичний, законодавчий, адміністративно-канцелярський*. Написання документів вимагає суворої нормативності (літературної мови з відповідним добором мовних засобів) та логічної виразності.

Конфесійний стиль – стильовий різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби суспільства. Це стиль перекладної культової (Біблія, житія, апокрифи тощо) й оригінальної (проповіді, послання, тлумачення Святого Письма, молитви, складені священнослужителями української церкви) літератури.

Від початку введення християнства на Русі (988) і до XV ст. єдиною, панівною конфесійною мовою у східних слов'ян була церковнослов'янська. Українські переклади канонічних текстів збереглися лише від XV ст.

У середині XVI ст. українською мовою вже було перекладено Новий Завіт (Пересопницьке Євангеліє, 1556–61) та його списки, Євангеліє Негалевського 1581), Крехівський Апостол 60–і рр. XVI ст.) та ін.; друкуються проповіді, ораторські й теологічні твори, духовна поезія, релігійні пісні. Отже, у XVI–XVII ст. у староукраїнській мові склався і функціонував такий її різновид, як

конфесійний стиль. Перший повний переклад Нового Завіту новоукраїнською мовою здійснив П. Морачевський (1862). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка, І. Хоменка (кін. XIX – поч. XX ст.).

Найвиразніше характеризує конфесійні тексти їхній лексичний склад. Серед лексико-семантичних груп типовими є слова для найменування Бога та явищ потойбічного світу (Небесний Отець, Божий Син, Святий Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, вічне життя, небеса, сатана, демони), стосунків людини і Бога (вірувати, молитись, заповіді, воскресіння, покаяння, викуплення, праведні, грішні, благодать) та ін. Для синтаксису конфесійного стилю характерний інверсійний порядок слів, який підкреслює урочисту піднесеність мови. Поширені повтори слів, словосполучень і речень, з допомогою яких наголошується та чи інша думка. Мова культових творів, що апелює до душевних переживань людини, дуже образна, в ній багато епітетів, порівнянь, метафор, алегорій, символів, слів та виразів з переносним значенням.

Крім функціональних стилів літературної мови, виділяють експресивно-стилістичні різновиди мовлення: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, жартівливий, насмішкуватий (іронічний). Розрізняють також високий стиль та його різновиди – патетичний і знижений (аж до просторікування).

Територіальні діалекти української мови

Місцеві (територіальні) діалекти як нижчі форми загальнонародної мови – це залишки попередніх мовних формувань, що виникли за часів феодалізму і не розвинулися до рівня мови народності чи нації. Залишки колишніх територіальних діалектів за доби капіталізму влилися в систему національної мови, зазнаючи поступової нівеляції під впливом української літературної мови, основу якої склали центрально-наддніпрянські говори. Однак, незважаючи на процес значної нівеляції говіркових рис, територіальні діалекти відзначаються великою стійкістю.

У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

1. Північні діалекти. Територія північних діалектів відділена від південних умовною лінією, що йде на північ від Володимир-Волинського: Здолбунове – Житомир – Біла Церква – Корсунь-Шевченківський – Канів – Лубни і на захід від Сум до Суджі (Чернігівська, Волинська, північна частина Рівненської, Житомирської, Київської областей). На північ від зазначеної лінії знаходиться стокілометрова зона перехідних говірок до південно-західних і південно-східних діалектів.

До північних діалектів належать східнополіські, середньополіські і західнополіські говори, що різняться окремими рисами.

2. Південно-західні діалекти поширені в на території сучасних Вінницької, Хмельницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, південної частини Рівненської, Житомирської, західної частини Черкаської областей.

Кожна з трьох груп південно-західних говірок – південно-волинська, галицько-буковинська і карпатська – мають багато спільного, відрізняються окремими фонетичними і граматичними рисами.

3. Південно-східні діалекти охоплюють територію більшої частини центральних (Київської, Черкаської, Полтавської, Харківської), південних і східних областей України (Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, більшої частини Одеської та частини Сумської).

Порівняно з іншими південно-східні діалекти виявляють менше відмінностей і мають більше рис, спільних з українською літературною мовою. До південно-східної групи належать говори центральної Наддніпрянщини, які лягли в основу сучасної української літературної мови.

Південно-східні діалекти більш-менш одноманітні у центральній Наддніпрянщині, на Слобожанщині, у степовій Україні і на Донеччині. Крім того, окремі говіркові масиви розміщені в

Краснодарському краї Росії, на Поволжі, в Західному Сибіру, а також у Казахстані, Киргизстані, де діалектні особливості перехрещуються з літературними мовами цих країн. Так само в Україні наявні говірки російської, болгарської, молдавської та інших мов народів, які проживають на її території і володіють, як правило, українською або російською літературною мовою.

9.2. Заняття 2.

Фонетика у широкому розумінні – розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мови в зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що виступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою. У вузькому розумінні у фонетиці вивчають артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, закономірності їхньої сполучуваності у мовленнєвому потоці, пов'язані з ними позиційні зміни, наголос, інтонацію, членування мовленнєвого потоку на склади, а також більші відрізки.

Розрізняють три аспекти вивчення звуків мови – акустичний (фізичний), фізіологічний (артикуляційний) і соціальний, або функціональний.

Фонологія – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуки з погляду їх функціонування у мові – як фонем; 2) фонологічний рівень мовної структури. Термін виник на початку ХХ ст., хоч фонологічні дослідження здійснювалися уже в останні десятиліття ХІХ ст. Основоположником фонології вважають польського мовознавця І. Бодуена де Куртене. В укр. мовознавстві дослідження в цій ділянці починаються з 20-х рр. минулого століття у працях з української мови та діалектології О. Синявського, Є. Тимченка, О. Курило та ін. Фонологія безпосередньо пов'язана з фонетикою, яка вивчає звукові засоби мови з фізіологічного та акустичного погляду. Отже, об'єкт дослідження в обох випадках той самий – звук людської мови, відмінні тільки аспекти його вивчення.

Фонема – найменша неподільна одиниця мови, протиставлена всім іншим фонемам у системі мови. Служить для творення і розрізнення слів та їхніх форм, здатна мати самостійне значення.

Функції фонем – *конститутивна*: фонем є тим матеріалом, з допомогою якого творяться одиниці вищих рівнів; *ідентифікаційна*: із суцільного потоку мовлення людина розпізнає окремі звуки, а завдяки цьому й окремі слова; *дистинктивна*: фонем розрізняють як зміст слова, так і його форму.

Головний вияв фонем – виявлення фонем в її самостійних ознаках, тобто незалежно від місця в слові, впливу сусідніх звуків, наголошеності й ненаголошеності, індивідуальних фізіологічних особливостей людини.

Додаткові варіанти фонем – *позиційні* (залежні від позиції фонем у слові – ініціальної, в середині слова, фінальної, наголошеності/ненаголошеності. Наприклад: у слові *мереживо* фонема /e/ у другому складі виступає як головний варіант, а у першому – як додатковий позиційний *m[eʰ]реживо*), *комбінаторні* (залежні від звукового оточення. Наприклад, фонема /s/ у слові *намисто* – у головному варіанті, а у слові *ні[s'n']я* – у комбінаторному) і *факультативні* (можливі замість головного варіанта в незалежній позиції. Наприклад, у слові *інколи* початкова фонема /i/ в головному варіанті реалізується як [i], а у факультативному – як [iʰ]:[iʰ]нколи.

Звук (мовний) – найменша неподільна одиниця мовлення, яка утворюється апаратом мовлення, має фізичну природу і виконує в мові певну функцію. Наука, що вивчає звуки, називається акустикою.

Звуки поділяються на тони й шуми. Тони виникають внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шуми – внаслідок неперіодичних коливань.

Тон – лінгвістичний термін, який вживається для виокремлення висоти звуку, як чинника смислової відмінності слів; завдяки тону виділяють тональні мови. Тони виникають внаслідок періодичних коливань повітряного середовища.

Шум – звук або сукупність приголосних звуків, які виникають внаслідок неперіодичних коливань внаслідок перешкод у мовленнєвому апараті.

З акустичного погляду звуки (тони і шуми) розрізняються за силою (*інтенсивністю*), висотою, *тривалістю* і *тембром*.

Сила (інтенсивність) звука залежить від амплітуди коливань голосових зв'язок, яка, в свою чергу, зумовлюється силою, з якою тисне на голосові зв'язки чи інші перепони видихуваний струмінь повітря. Чим більша амплітуда коливання, тим більша сила (інтенсивність) звука. Інтенсивність звука не становить сталої величини для кожного голосного звука. Вона змінюється залежно від гучності мовлення. У мовленнєвому потоці сила звука перебуває в складному зв'язку з наголосом, позицією в слові, його артикуляційними ознаками. Наприклад, найбільшу інтенсивність мають відкриті голосні [a], [e], найменшу – закриті [y], [i], що легко переходять у приголосні [в], [й].

З силою звука безпосередньо пов'язана його гучність, під якою розуміють сприйняття сили звука слуховим апаратом людини. Регулювання сили звуків зумовлюється умовами спілкування, зокрема відстанню між його учасниками, а також емоційним станом мовців.

Тривалість звука визначається його протяжністю в часі, яка вимірюється мілісекундами (*мс*) – тисячними частинами секунди.

Висота звука визначається частотою коливань за одиницю часу. Одиницею висоти є герц (*Гц*), який дорівнює одному коливанню за секунду. Чим більша кількість коливань за одиницю часу, тим вищий звук. Вухом людини сприймає звуки в діапазоні від 16 до 20 000 Гц.

Тембр – «забарвлення» звука; одна з ознак звука, поряд з висотою, силою і тривалістю. За тембром можна розрізняти звуки однакової висоти і сили, виконані на різних інструментах, різними голосами або видобуті різними способами чи штрихами. Тембр залежить від форми коливань джерела звука і визначається кількістю та інтенсивністю обертонів, що утворюють гармонічний ряд.

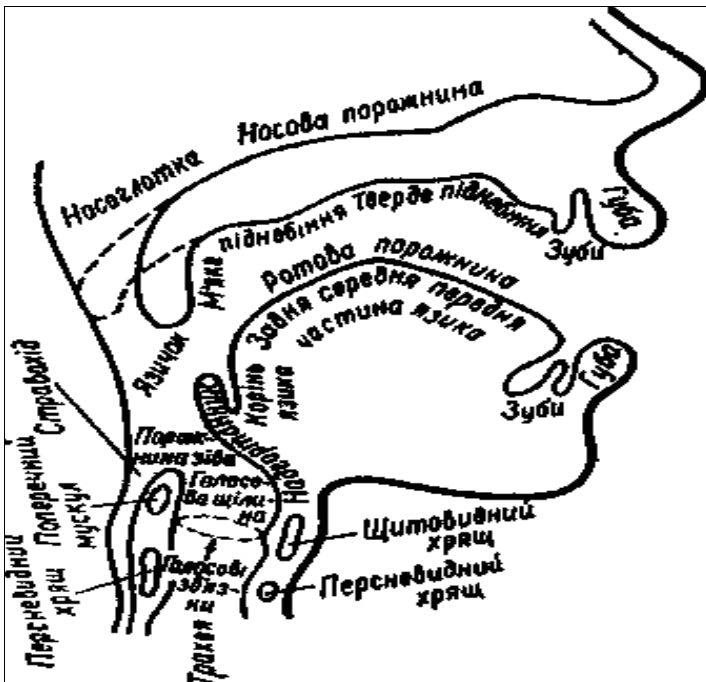
Основний тон – тон, який утворюється внаслідок коливань голосових зв'язок. Основний тон завжди найнижчий. Його висота залежить передусім від довжини голосових зв'язок і ступеня їх напруженості. Зміни висоти основного тону в мовленні характеризують його мелодику.

Обертон – усі тони, крім основного, що створюються джерелом звуку внаслідок коливань його частин.

Мовленнєвий апарат, мовленнєві органи – органи людини, які беруть участь у творенні мовних звуків. Робота органів мовлення називається артикуляцією.

Органи мовлення складаються з органів дихання і органів, які беруть безпосередню участь у творенні звуків. Мовленнєвий апарат не є окремим органом людського тіла, а являє собою поєднання органів дихальної та травної систем. Умовно виділяють три поверхи мовленнєвого апарату: нижній (легені, бронхи, трахея, діафрагма), середній (гортань: щитовидний хрящ, персневидний хрящ, пірамідальні хрящі, голосові зв'язки) і верхній (фаринкс – порожнина глотки, ротова порожнина, носова порожнина).

Органи мовлення, залежно від їх участі в артикуляції звуків, поділяються на активні й пасивні. До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик і губи. Пасивні мовні органи нерухомі, тому вони відіграють допоміжну роль у звукоутворенні. До пасивних органів належать тверде піднебіння, альвеоли, зуби, а також носова порожнина.

Експерсія (приступ) – фаза артикуляції, початковий рух органів мовлення, підготовка їх до вимови звука.

Рекурсія (відступ) – фаза артикуляції, повернення органів мовлення у вихідне положення.

Кульмінація (витримка) – фаза артикуляції, положення органів мовлення в момент вимовляння звуків.

Транскрипція. Засоби орфографії не повністю передають вимову окремих звуків. Більше того, не кожен звук має відповідник у вигляді окремої графеми.

Для фіксації реального звукового складу слів використовують спеціальну систему знаків, основний принцип якої полягає в тому, що кожному звукові відповідає тільки за ним закріплений графічний знак.

Система літер і додаткових позначок, що служать для відтворення звукової системи мови, називається фонетичним алфавітом.

Запис усного мовлення засобами фонетичного алфавіту на основі звукового принципу називається фонетичною транскрипцією (лат. *transcriptio* – переписування).

Часто у фонетичних транскрипціях використовують латинський алфавіт з системою додаткових знаків, проте існують і фонетичні транскрипції на базі алфавітів окремих мов або кількох мов. В українському мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією на основі українського алфавіту, крім літер **я, ю, є**, які можуть позначати два звуки, і **ї, ш**, яка завжди передає на письмі два приголосні, а також **ь**, якому в усному мовленні не відповідає жодний звук. Крім звичайних літер використовують також додаткові літери і спеціальні надрядкові та підрядкові діакритичні знаки.

Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідною літерою алфавіту і справа вгорі – літерою того звука, до якого схильний даний звук, наприклад: [e^u] – [e] з наближенням до [и].

Нескладові звуки позначаються відповідною літерою з маленькою дужечкою над або під нею, наприклад: [ŷ], [i]

Дифтонги і злиті звуки (африкати) позначаються двома з'єднаними дужкою літерами, що відповідають частинам складних звуків: [дж], [дз]. Для позначення африкат [дж], [дз] існують також спеціальні лігатури.

Губно-зубний [в] передається звичайною літерою українського алфавіту, а губно-губний – латинською літерою *w*; щілинний звук [ɣ] – літерою *ɣ*, а зімкнений [ɣ̥] – *ɣ̥*. Звук [й'] – літерою *j*.

Діакритичні знаки вказують на такі особливості звуків:

['] – після літери вгорі – м'якість приголосного [м а з];

['] – після літери вгорі – напів'яка вимова приголосного ;

[̣] – перед знаками голосних – і-подібний призвук після м'яких приголосних: [с' у̣ д' u];

[̣] – після знаків голосних – і-подібний призвук перед м'яким приголосним: [б у̣ д'];

[̣] – над знаками голосних – і-подібний призвук на початку і в кінці голосних між м'якими приголосними: [л' у̣ м'];

[:] – після літери або [̣] над літерою – подовження звука: [жи^е т: а];

[^] – над літерою – закрита вимова звука: [тôб'і];

[̣] – під літерою – часткове оглушення сонорних або дзвінких приголосних: [мст'иві], [се^нместр];

[°] – під літерою або над нею – складотворний характер приголосного: [кадр°];

[°] – після літери вгорі – лабіалізація: [с°ум];

['] – над голосним – головний наголос: [хати'на].

Наголос може позначатися також вертикальним штрихом [/] перед наголошеним складом: [са[/]док];

[̣] над голосним — побічний наголос;

[/] — звичайна пауза;

[//] — тривала пауза.

Розрізняють деталізовану і спрощену фонетичну транскрипцію.

Запис живого мовлення з метою передачі тільки фонемного складу слів без відтінків, зумовлених різними фонетичними умовами, називається фонематичною транскрипцією: /гребу/, /тому/, /с'аду/.

Фонематична транскрипція досить близька до орфографічного запису. В ній використовується значно менша кількість додаткових знаків.

9.3. Заняття 3.

Фонологічні особливості голосних. При артикуляції голосних голосний канал максимально відкритий, а приголосні

артикулюються при повному чи частковому звуженні ротової порожнини, через яку проходить видихуваний струмінь повітря.

Голосні звуки акустично найбільш виразні, диференційовані, під наголосом.

Визначальна роль у творенні голосних належить языку. Завдяки тому, що язык легко рухається у горизонтальному та вертикальному напрямках, змінюється форма і розмір резонатора, від чого і залежить якість голосного.

Місце артикуляції голосного визначається позицією спинки язика в горизонтальному напрямі щодо піднебіння. Якщо в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, а до твердого піднебіння більше чи менше піднімається передня частина язика, то утворюються голосні переднього ряду /i/, /и/, /e/, а якщо при вимові звука більша частина язика зосереджена в задній частині ротової порожнини і піднімається до заднього піднебіння, а в передній частині ротової порожнини залишається тільки невеличкий прохід, то утворюються голосні заднього ряду /o/, /a/, /y/.

Ступінь підняття язика залежить від того, як спинка язика піднімається до піднебіння. Вона може бути максимально піднята, залишаючи невеличкий прохід для видихуваного повітря (/i/, /y/), може опускатися, збільшуючи прохід. За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на: 1) відкриті – середнє та низьке підняття /o/, /a/, /e/; 2) закриті – високо-середнє, високе підняття /i/, /y/, /и/.

Голосні бувають: а) напружені /i/, /y/, /и/; б) ненапружені /a/, /o/, /e/.

Залежно від участі губ в артикуляції: а) лабіалізовані /o/, /y/; б) нелабіалізовані /a/, /e/, /i/, /и/.

Артикуляція голосних звуків.

Звук [a]. Неогублений (нелабіалізований). Утворюється при великому ротовому й малому фарингальному резонаторі шляхом відтягнення язикового тіла, зокрема задньої частини язика, помітно

назад. При цьому язык займає найнижче положення у ротовій порожнині.

Звук [o]. Лабіалізований. Язык займає трохи вище положення, ніж при артикуляції [a]. Спинка языка спрямована більше до м'якого піднебіння. Кінчик языка відтягнений від нижніх зубів сильніше, ніж при [a]. Ротова порожнина зменшується в діаметрі, а фарингальна збільшується, утворюється порожнина між губами й зубами внаслідок лабіалізації.

Звук [y]. Дуже лабіалізований. Положення языка високе. Язикове тіло спрямоване вгору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Кінчик языка відтягнений від передніх зубів і загнутий униз та назад. Загальна довжина резонатора (порожнини) між губами й зубами більша, ніж для [o], але вужча.

Звук [e]. Куточки губ трохи розтягнені на боки. Язикове тіло спрямоване до передньої частини ротової порожнини при одночасному піднятті передньої і середньої частини языка вгору, але дещо нижче, ніж при артикуляції [и], [і]. Кінчик языка відтягнений від нижніх зубів. Корінь языка відсунений назад більше, ніж при вимові [и], [і]. Ротова порожнина майже така, як при вимові [a].

Звук [и]. Куточки губ розтягнені на боки трохи більше, ніж при вимові [e], й притиснені до зубів. Положення языка вище, ніж при вимові [e], але трохи нижче, ніж при вимові [і]. Передня частина спинки языка опукла, основною своєю масою просунена вперед. Ротовий резонатор у передній частині дуже вузький. Порожнина глотки значно ширша, ніж ротова порожнина.

Звук [і]. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції [й] та [e]. Уся маса языка подається виразно наперед, до передньої частини твердого піднебіння або до верхніх зубів та альвеол. Тіло языка, зібране спереду, має опуклу форму. Кінчик языка спадає круто вниз безпосередньо за нижніми зубами або ж упирається в нижні зуби. Ротова порожнина подібна до тієї, яка буває при вимові [и], але ще більш звужена в передній частині. Вимовляється напружено.

У мовному потоці звуки не ізольовані один від одного, їхні артикуляції взаємодіють, накладаються одна на одну. Взаємодія звуків у мовному потоці має не довільний характер, вона підпорядкована певним правилам, порушення яких веде до того, що слухач не може виділити із звукового потоку певний звукотип.

Артикуляція ненаголошених голосних.

Голосні звуки в ненаголошеній позиції змінюються, редукуються якісно й кількісно, тобто скорочується їхня тривалість у часі.

Дослідники відзначають, що особливо помітна редукція ненаголошених [e] і [и], які мають нахил до звуження, підвищення артикуляції.

Ненаголошений [e]. Язикова спинка піднімається трохи вище, ніж при артикуляції наголошеного [e], і якоюсь мірою наближається до ненаголошеного [и]. У кінці слова ненаголошений [e] має звужену вимову порівняно з наголошеним, але кінцевий ненаголошений [e] завжди відкритий (наприклад, у слові *буде*).

Ненаголошений [и]. Має дещо обнижену артикуляцію, наслідком якої є наближення вимови ненаголошеного [и] до [e].

Ненаголошений [і]. Язик у задній частині і в корені значно відсувається назад. Куточки губів менш відтягнені назад. Ненаголошений [і] – звук переднього ряду, трохи нижчий і більш задній від наголошеного [і], менш напружений.

Ненаголошений [а]. Порівняно з наголошеним має трохи вище підняття язикової спинки та більшу просуненість її наперед. У цілому цей звук не підлягає будь-яким помітним для слуху змінам.

Ненаголошений [о]. Порівняно з наголошеним утворюється при значно вище піднятій спинці язика, що веде до зближення з артикуляцією [у]. Це зближення відчувається на слух тільки поряд із наступним наголошеним [у] (наприклад, у слові *кожух*).

Ненаголошений [у]. Це звук більш переднього й нижчого творення проти наголошеного. Лабіалізація помітно зменшується. В цілому різниця в артикуляції ненаголошеного й наголошеного [у] не дуже значна.

Фонологічні особливості приголосних.

В українській мові сильною позицією для приголосних фонем є позиція їх перед будь-яким голосним заднього ряду або в кінці слова. У цій позиції розрізняють слова та їхні форми, тобто протиставляються такі 32 приголосні фонemi української мови: /б/, /п/, /м/, /в/, /ф/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дж/, /дж'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /ј/, /г/, /к/, /х/, /г/.

Виділення більшості фонем не викликає сумнівів. Вони протиставляються за диференційними ознаками в однакових або подібних фонетичних умовах.

Якість приголосних залежить від умов їх творення. За утворення приголосних видихуваний струмінь повітря (з участю або без участі голосу) натрапляє на своєму шляху на перепону, яка становить зближення або повне зімкнення активних і пасивних мовних органів. Унаслідок подолання відповідної перепони виникає характерний шум, що визначає якість того чи іншого приголосного. За утворення приголосних загальне напруження мовних органів відсутнє, воно зосереджене лише в ділянках, що є фокусом творення звука.

В українській мові приголосні класифікуються за такими ознаками: 1) за участю голосу й шуму в їх творенні; 2) за місцем творення (за активним і за пасивним мовним органом); 3) за способом творення; 4) за наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації); 5) за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації).

Акустичні особливості приголосних звуків, як правило, залежать від артикуляційних умов їх творення.

За **участю голосу й шуму** приголосні поділяють на сонорні шумні.

Сонорними називаються приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу, наприклад: [р], [л], [н] тощо. При артикуляції сонорних мовні органи хоча й зближуються в основному таким же способом, як і при творенні шумних приголосних, проте щілина при цьому утворюється досить широка,

і повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не створює сильного шуму, властивого шумним приголосним.

Шумними називаються приголосні, що складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко локалізованого. До шумних в українській мові належать: [б], [п], [ф], [д], [г], [з], [ш] тощо.

Шумні, в свою чергу, поділяються на **дзвінки** й **глухі**. Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, натрапляє в ротовій порожнині на щілину або зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнини через достатньо розкриту голосову щілину й натрапляє в порожнині рота або глотки на вузьку щілину чи повне зімкнення, де утворюються специфічні для кожного приголосного шуми, виникають глухі приголосні.

Класифікація **за місцем творення звука** ґрунтується на дії активних і пасивних мовних органів при утворенні фокуса його артикуляції.

За участю активних мовних органів приголосні звуки поділяються передусім на губні, язикові і глоткові, або фарингальні.

Губні приголосні творяться в результаті зближення або зімкнення активного органа – нижньої губи з верхньою губою або верхніми зубами.

Язикові приголосні залежно від того, яка частина язика торкається піднебіння, поділяються на передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові.

Фарингальні творяться в результаті зближення задньої стінки глотки з коренем язика.

За участю пасивних мовних органів губні приголосні поділяють на дві підгрупи: губно-губні (наприклад, [б], [п] та губно-зубні (наприклад, [ф]). Передньоязикові приголосні за цією ознакою також поділяють на дві підгрупи: зубні (передня спинка язика і його кінчик зближуються з верхніми різцями: [т], [с], [н]) та

піднебінно-зубні, або альвеолярні (передній край язика зближується з альвеолами верхніх зубів: [р], [ж], [ш]).

Класифікація приголосних **за способом творення** шуму враховує характер перепони, що утворюється між активними й пасивними мовними органами.

За способом творення шумні приголосні поділяють на зімкнені ротові й щілинні.

Шумні зімкнені називаються ротовими тому, що при їхньому творенні повітря не потрапляє до носової порожнини. Вони, в свою чергу, поділяються на зімкнені чисті й африкати.

При вимові чистих зімкнених (наприклад, [б], [т], [к]) між активним і пасивним мовним органом утворюється тісне зімкнення. Під тиском повітряного струменя зімкнення з силою розривається, внаслідок чого виникає специфічний для відповідної артикуляції вибух. Чисті зімкнені називаються також проривними (вибуховими, моментальними, зімкнено-проривними).

Під час вимови африкат (наприклад, [ч] [ц]) активний мовний орган, наближаючись до пасивного, спочатку утворює зімкнення, однак замість моментального прориву в африкат зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Отже, африкати – це звуки складної артикуляції, першим компонентом якої є зімкнення, а другим – щілина. Африкати називають також зімкнено-щілинними звуками. Однак відповідні звуки не можна розглядати як звичайну суму зімкненого і щілинного. Це особливі злиті звуки. Для артикуляції африкат необхідні дві умови: обидва компоненти повинні утворюватись одним і тим же мовним органом; обидва компоненти повинні бути або дзвінками, або глухими,

Під час вимови щілинних активний мовний орган, наближаючись до пасивного, утворює посередині вузьку щілину. Струмінь видихуваного повітря, проходячи крізь щілину, утворює специфічний для цих звуків шум. Шумні щілинні за місцем утворення щілини називаються ще серединними.

Сонорні приголосні за способом творення можуть бути зімкнені носові, щілинні і дрижачі.

Сонорні зімкнені називаються носовими тому, що при їх вимові в ротовій порожнині утворюється тісне зімкнення, як у [б] або [д], і одночасно опускається м'яке піднебіння, лишаючи вільний прохід через носову порожнину. Так утворюються зімкнені носові [м], [н], [н'].

Сонорні щілинні різні за характером і місцем утворення щілини й поділяються на серединні і бокові.

За вимови серединних щілина утворюється між губами (при [в]) або посередині язика між його крилами, притисненими до піднебіння по боках (при [j]).

При вимові бокових сонорних ([л], [л']) у ротовій порожнині утворюється зімкнення між кінчиком язика й передніми зубами, але одночасно бокові краї язика опущені, звільняючи прохід для видихуваного струменя повітря.

При вимові дрижачих, або вібрантів ([р], [р']), кінчик язика періодично або притискується до альвеол, або відходить від них, утворюючи своєрідне дрижання, чи вібрацію.

Приголосні розрізняють **за наявністю або відсутністю палаталізації** (або за твердістю і м'якістю). Палаталізація звуків, або пом'якшення, виникає внаслідок додаткового підняття передньої і середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного [і]. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується і власний тон приголосного підвищується.

Залежно від відсутності чи наявності роботи передньо-середньої спинки язика приголосні поділяються на **тверді** й **м'які**. У більшості тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні ііʃрп, наприклад: [д] – [д'], [з] – [з'] тощо.

М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, в свою чергу, поділяють на три типи: 1) власне м'який приголосний [j], при вимові якого середня спинка язика торкається твердого піднебіння. У зв'язку з цим і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною,

органічно властивою цьому приголосному; 2) пом'якшені, або палаталізовані (наприклад, [д'], [з'] [с'], [ц'] тощо), при утворенні яких і-подібна артикуляція є не основною, а додатковою; 3) напівпом'якшені, або напівпалаталізовані ([в'], [м'], [ж'], [х'] тощо), при вимові яких додаткова і-подібна артикуляція ослаблена.

Артикуляція приголосних звуків.

Звуки [п], [б], [м]. Утворюються зімкненням нижньої губи з верхньою. Під час артикуляції [п] й [б] м'яке піднебіння підняте й не пропускає повітря у носову порожнину. Голосові зв'язки при творенні [п] не напружені й не дрижать. При творенні [м] м'яке піднебіння опускається й відкриває прохід до носової порожнини, тому цей звук має носове забарвлення. Уклад язика при творенні цих звуків залежить від наступного голосного чи приголосного.

Звуки [п'], [б'], [м']. Ступінь пом'якшення цих звуків незначний. Артикуляція, як і для твердих звуків, за винятком положення куточків губ, які більш розтягнені, ніж під час вимови [п], [б], [м].

Звук [в]. Поширений в українській літературній вимові звук, що утворюється зближенням нижньої губи з верхніми зубами, між якими утворюється щілина, через котру й виходить струмінь повітря. Така артикуляція буває перед [и], [і] та [е], іноді перед [а] (наприклад: *вир, верх, вал, віл*). Перед лабіалізованими [о] та [у] губно-зубна вимова цього звука українській літературній вимові не властива і трапляється рідко.

Звук [ў]. Дуже поширений в українській літературній вимові звук, що утворюється зближенням нижньої губи з верхньою, між якими залишається вузька щілина для проходження струменя повітря. Губно-губна вимова цього звука характерна для всіх позицій, у яких він може стояти. При артикуляції цього звука, як і звука [в], тон переважає над шумом, тобто звук [ў] сонорний, тому він не може переходити у звук [ф] у кінці складу чи слова.

Звук [ф]. Утворюється, як і [в], при зближенні нижньої губи з верхніми зубами, при цьому щілина виникає між різцями і

нижньою губою. Голосові зв'язки перебувають у ненапруженому стані.

Звуки [в'], [ф']. Ступінь пом'якшення незначний. Артикуляція, як для твердих звуків, за винятком положення куточків губ, які більш розтягнені.

Звуки [т], [д]. Виникають унаслідок зімкнення, що утворюється між кінчиком та передньою частиною спинки язика і верхніми зубами та альвеолами. Тильна частина кінчика язика при цьому щільно притискається до нижніх зубів. Голосові зв'язки під час артикуляції [д] вібрують.

Звук [н]. Артикуляція подібна до артикуляції звуків [т], [д]. Але звук [н] має носове забарвлення і є сонорним, тобто при вимові його голос переважає над шумом.

Звуки [т'], [д'], [н']. М'які звуки у літературній вимові мають дві артикуляції: апікально-альвеолярну, коли кінчик язика підіймається вгору і разом із передньою спинкою утворює зімкнення за зубами на альвеолах, середня спинка язика підіймається вгору, намагаючись зайняти положення, характерне для [і]; дорсально-альвеолярну, яка характеризується тим, що кінчик язика лежить біля нижніх зубів, а передня частина язикової спинки утворює зімкнення з альвеолами.

Звуки [с], [з]. Передня спинка язика утворює жолобок, причому кінчик язика впирається в нижні різці, а спинка торкається іклів та різців. По жолобку скеровується повітряний струмінь, від якого виникає характерний свистячий шум. Голосові зв'язки під час артикуляції [з] дрижать.

Звуки [с'], [з']. Артикулюються подібно до відповідних твердих із тією лише різницею, що при творенні м'яких середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Звуки [ц], [дз]. Маємо не поєднання двох звуків [т], [с] і [д], [з], а нерозривне злиття цих звуків. При вимові першого компонента [т] або [д] утворюється зімкнення, яке не закінчується вибухом, а плавно, без паузи переходить у щільний елемент типу [с] або [з].

Звуки [ц'], [дз']. Артикуються подібно до твердих звуків. Середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

Звуки [ш], [ж]. Кінчик язика відтягається назад у порівнянні з артикуляцією [с], [з]. На язиковій спинці утворюється ширший канал, ніж при вимові [с], [з]. Губи при артикуляції цих звуків висуваються наперед. Голосові зв'язки вібрують під час вимови [ж].

Звуки [ш'], [ж']. Артикуляція, як і для твердих звуків, за винятком положення середньої спинки язика, яка піднімається до твердого піднебіння. Ступінь пом'якшення цих звуків незначний.

Звуки [ч], [дж]. Маємо не поєднання, а злиття артикуляцій звуків [т] і [ш], [д] і [ж]. Зімкнення типу [т], [д] плавно переходить у щілину типу [ш], [ж]. Елемент зімкнення має місце не на зубах і початку альвеол, а значно вище, на твердому піднебінні, там, де утворюються [ш] і [ж]. Голосові зв'язки вібрують під час вимови звука [дж].

Звуки [ч'], [дж']. Як і всі напівм'які, творяться через підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння. Ці звуки бувають тільки пом'якшеними.

Звук [р]. Артикулюється кінчиком язика, який загинається назад, до твердого піднебіння і торкається його краєм, вібруючи.

Звук [р']. Твориться через підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння.

Звук [й]. Середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння, між ними утворюється щілина. Кінчик язика знаходиться біля нижніх зубів.

Звук [л]. Кінчик язика утворює зімкнення на зубах та на початку альвеол. Спинка язика в передньо-середній частині ложкоподібно ввігнута вниз. Можлива інша артикуляція: кінчик язика загинається вгору і утворює зімкнення на альвеолах або навіть за ними, задня спинка язика опускається вниз.

Звук [л']. Кінчик язика утворює зімкнення на альвеолах, середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння. Кінчик язика може бути пасивним, опущеним вниз.

Звук [к]. Задня спинка язика підіймається до м'якого піднебіння і на рівні останніх кутніх зубів утворює з ним зімкнення. Кінчик язика тримається за нижніми зубами.

Звук [к']. Артикулюється, як і твердий звук, але і підняттям середньої спинки язика.

Звук [х]. Задня спинка язика підіймається до м'якого піднебіння і утворює широку щілину за останніми кутніми зубами. Кінчик язика тримається за нижніми зубами.

Звук [х']. Артикулюється, як і твердий звук, але середня спинка язика підіймається догори.

Звук [ґ]. Артикулюється, як і звук [к], але зімкнення відбувається на рівні останніх кутніх зубів, майже там, де й при артикуляції звука [к] перед [а], наприклад, у слові *кава*. Під час артикуляції [ґ] голосові зв'язки працюють.

Звук [ґ]. Кінчик язика тримається біля нижніх зубів під час артикуляції ізольованого звука. Положення ж язика визначається наступним звуком. Губи трохи розтягнуті. Відбувається зближення задньої стінки фаринкса й кореня язика. Голосові зв'язки вібрують, струмінь повітря швидко й різко проходить через глотку.

Звук [ґ']. Артикулюється, як і твердий звук, але середня спинка язика підіймається догори.

Класифікація основних алофонів українських приголосних.

Основні алофони приголосних української мови розрізняються (протиставляються) за такими основними ознаками:

I. За активним мовним органом:

1. Губні: *б, п, в, ф, м*.

2. Передньоязикові: *д, д', т, т', з, з', с, с', ц, ц', дз, дз', ж, ч, ш, дж, л, л', н, н', р, р'*.

3. Середньоязикові: *ј*.

4. Задньоязикові: *г, к, х*.

5. Глоткові (фарингальні): *г*.

II. За пасивним мовним органом губні поділяють на:

1. Губно-губні: *б, п, м, в*.

2. Губно-зубні: *ф*.

III. За пасивним органом передньоязикові поділяють на:

1. Альвеолярні: *ж, ч, ш, дж, р, р'*.

2. Зубні: решта передньоязикових приголосних.

IV. За способом творення:

1. Зімкнені: *б, п, м, д, д', т, т', н, н', ц, ц', дз, дз', ч, дж, ґ, к*.

2. Щілинні: *в, ф, з, з', с, с', ж, ш, л, л', ј, г, х*.

3. Дрижачі: *р, р'*.

Зімкнені поділяють на:

1. Зімкнені чисті: *б, п, м, д, д', т, т', н, н', ґ, к*.

2. Афrikати: *дз, дз', ц, ц', ч, дж*.

Щілинні поділяють на:

1. Щілинні серединні: *ф, в, с, с', з, з', ж, ш, ј, г, х*.

2. Щілинні бокові: *л, л'*.

V. За участю голосу й шуму:

1. Шумні: *б, п, ф, д, д', т, т', з, з', с, с', дз, дз', ц, ц', ж, ш, ч, дж, ґ, к, г, х*.

2. Сонорні: *м, в, р, р', л, л', н, н', ј*.

Шумні за участю голосу й шуму поділяють на:

1. Глухі: *п, ф, т, т', с, с', ц, ц', ш, ч, к, х*.

2. Дзвінкі: *б, д, д', з, з', дз, дз', ж, дж, ґ, г*.

VI. За твердістю-м'якістю:

1. Тверді: *б, п, в, м, ф, д, т, з, с, дз, ц, ж, ш, дж, ч, р, л, н, ґ, к, х, г*.

2. М'які: *д', т', з', с', дз', ц', л', н', р', ј*.

VII. За участю носового резонатора:

1. Зімкнені неносові: *б, д, д'*.

2. Зімкнені носові: *м, н, н'*.

VIII. За акустичним враженням деякі приголосні поділяють на:

1. Свистячі: *с, с', з, з', дз, дз', ц, ц'*.

2. Шиплячі: *ш, ж, дж, ч*.

9.4. Заняття 4.

Позиція фонологічна – положення фонемі щодо іншої фонемі або щодо місця та наголосу в слові. Розрізняють сильні та слабкі позиції. Сильна позиція – позиція максимальної фонетичної диференціації. Це позиція голосних під наголосом, де протиставляється найбільша кількість фонем – шість. Наголошені голосні частіше зазнають впливу сусідніх приголосних, ніж ненаголошені. Основні його прояви такі: а) задньоязикові приголосні відтягують початкову або кінцеву фазу артикуляції голосних переднього ряду назад, тобто веляризують вимову; б) тверді приголосні надають перехідній фазі голосного заднього ряду більш передньої, а перехідній фазі голосного переднього ряду більш задньої артикуляції; в) у позиції між губними приголосними неогублені голосні набувають деякої лабіалізації; г) носові приголосні назалізують голосні. При цьому розрізняють такі позиції голосного: між двома твердими приголосними після м'якого приголосного перед твердим, після твердого перед м'яким і між двома м'якими. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних [a], [o], [y], [ɛ], в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний і-подібний сегмент. У ненаголошеній позиції усі голосні фонемі зазнають значних часокількісних і якісних змін. Ненаголошені голосні приблизно втричі коротші за наголошені. Для української мови характерний лише перший і другий ступінь редукції голосних. При першому ступені зміни на слух майже непомітні (укр. а, у, і), при другому – зближуються або змішуються у вимові два сусідні алофони різних фонем: [e^h], [i^e], [o^v], [ɛⁱ].

Позиційні фонетичні процеси – це зміни, спричинені впливом загальних умов вимови. До позиційних змін належить редукція голосних і приголосних.

Редукція – ослаблення артикуляції ненаголошених звуків чи приголосних в певній позиції.

Редукція голосних характеризується за ступенем, буває кількісна чи якісна, повна чи неповна.

Кількісна редукція – редукція, за якої голосні ненаголошених складів утрачають силу і довготу, але зберігають характерний для них тембр.

Якісна – редукція, за якої голосні ненаголошених складів стають не тільки слабшими і коротшими, але й втрачають деякі ознаки свого тембру, тобто свою якість.

Редукції приголосних зазнають *в* та *ј*.

Комбінаторні фонетичні процеси – це зміни, зумовлені впливом одного звука на інший, називаються комбінаторними. До них належать акомодация, дієреза, епентеза, метатеза.

Акомодация – пристосування артикуляції голосного й приголосного, що стоять поряд. Акомодация полягає у тому, що екскурсія наступного звука пристосовується до рекурсії попереднього (прогресивна акомодация), або ж навпаки – рекурсія попереднього до екскурсії наступного (регресивна акомодация). Наприклад, у слові *доба* відбувається огублення приголосного звука [д].

Асиміляція – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють *повну* і *часткову* асиміляцію – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звука на наступний є *прогресивною* асиміляцією, а наступного на попередній – *регресивною*. Взаємодіяти можуть як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). Асиміляція приголосних буває за способом і місцем утворення звука (*жити* – *ш:u'tu^е*), твердістю і м'якістю (*кінь* – *к'і'n:u'ї*; *пісня* – *п'і's'n'a*), за участю голосу й шуму (*боротьба* – *бород'ба'* (одзвінчення); *вогко* – *во'хко* (оглушення)), для голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією.

Дисиміляція – розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втрата ними спільних ознак (із

давнього *кѣто – хто*). Дисиміляція найчастіше буває за способом творення і суміжна чи несуміжна.

Протеза – неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного у слові. Протеза виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних (*Анна – Ганна, уста – вуста, острый – гострий, діал. вострий*).

Дієреза – викидання звуку чи складу в слові для зручності вимови (*користь – корисний; тиждень – тижневий*).

Гаплогія – різновид дієрези, спрощення морфемного або звук, складу слова внаслідок випадіння одного з двох сусідніх однакових чи подальших складів або окремих звуків під дією дисиміляції (*мінералогія – мінералогія*).

Епентеза – поява в середині слова додаткового звуку. В українській літературній мові нормою є епентетичний *л* у групах *бл, вл, мл, пл* (<бй, вй, мй, пй): *роблю, ловлю, земля, терплю*.

Метатеза – взаємна перестановка звуків або складів у межах слова (*медвідь – ведмідь*).

9.5. Заняття 5.

Морфонологія – це розділ фонетики, що розглядає регулярні зміни фонем у морфемах.

У мовному потоці морфемі можуть частково змінювати свій фонемний склад. Наприклад, корінь *-сад-* може мати такі варіанти: */сад-ок/, /сад-ит'/, /с'ід-ати/, /с'ад-у/, /сад'-ат'/*. Отже, першою фонемою в цій морфемі може бути */с/*, або */с'/*, другою – */а/*, або */а'/*, третьою – */д/* або */д'/*. Вживання тої чи іншої фонемі зумовлене чергуванням фонем, що з'являється внаслідок різних причин. Види тої самої морфемі, що мають різний фонематичний склад, називаються аломорфами. Вияв морфемі у слові і його словоформах називається терміном морф (морфа).

Морф (морфа) – конкретний вияв морфемі, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної

словоформи.

Аломорф (аломорфа) – це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова.

Наприклад, морфема як сукупність усіх можливих виявів у мові морфа *з-* в українській мові може виступати у звукових варіантів *з-, зі-, із-, с-* : *збити, зійти, ізняти, спитати*. У словах *родити* і *рід* аломорфи *род* і *рід* є виявом однієї кореневої морфеми.

Фонемна відмінність аломорфів тієї самої морфеми називається чергуванням фонем.

Чергування звуків – це постійні і закономірні відповідності їх в одній і тій самій морфемі, наприклад: *везти – возити, сидіти – сісти – посадити, несу – ніс, воли – віл; дорога – дорозі, кожух – у кожусі*. Розрізняються чергування *позиційні* і *історичні*.

Під *позиційними* розуміють такі чергування звуків, які відбуваються залежно від фонетичної позиції звука і зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови. У системі голосних сучасної літературної мови *позиційні* чергування зв'язані насамперед із зміною варіантів фонем в наголошеній і ненаголошеній позиції, а саме:

$[e] - [e^u] - [e^e] - [u]$: *[несе^uний] – [не^uси], [ни^eси], [ниси]*
 $[u] - [u^e] - [e^u] - [e]$: *[жити] – [жи^eла], [же^uла], [жела]*
 $[o] - [o^v] - [y^o]$: *[голуб] – [го^vлубка], [гу^oлубка]*.

До *позиційних* належить також чергування складотворчих і нескладотворчих голосних $[y] - [ỵ]$ та $[i] - [ị]$: *[учити] – [ỵчити], [іти] – [ịти]*.

Живі (або фонетичні) чергування зумовлені певними фонетичними умовами, що діють у сучасній мові. Так, наприклад, в аломорфах */сад-ити/ й /сад'-іт'/* фонема */д/* перед */і/* чергується з */д'/*, а в аломорфах */сад-ити/ й /с'ід-ати/* фонема */с/* перед */а/* чергується з */с'/* перед */і/*.

Історичні чергування. Морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися у давніші часи. Найраніші історичні **чергування голосних** виникли ще в дослов'янський період як відображення кількісних і якісних особливостей індоєвропейських та праслов'янських монофтонгів і дифтонгів:

1) ***e – o*** (наголошене *e* в праслов'янських дієсловах на означення одноразової нетривалої дії – ненаголошене *o* в дієсловах із значенням тривалої, повторюваної дії: *везти – возити, нести – носити*);

2) ***o – a***, що є наслідком колишнього чергування коротких голосних з довгими (*ō – ṓ, ǎ – ā*); після злиття у праслов'янській мові коротких *ō, ǎ* виник голосний *o*, а після злиття довгих *ṓ, ā* – голосний *a*: *котити – катати, стояти – стати, ломити – ламати*;

3) ***e – i***, що відбиває колишнє чергування *ě – ē* у праслов'янській мові *ě* перейшло в *e, ē* – в *ѣ* (*плету – заплѣтати*). Пізніше, коли в українській мові дифтонг [*ѣ – ять*] розвинувся в монофтонг *i*, це чергування закономірно відбилося в ній як чергування *e з і*: *летіти – літати, мести – замітати*;

4) ***i – a***, де *i* походить від *ѣ < ē* (давнє *лѣзти – лазити*, українське *лізти – лазити, сідати – садити*);

5) ***y – a***, виникло тоді, коли в спільнослов'янській мові чергувалися голосні *e й o* у сполученні з наступними носовими приголосними *н і м*: *ен – он, ем – ом*. Якщо ці приголосні стояли на початку складу, то чергування *e – o* в сполученні з ними збереглося: *дзвеніти – дзвонити*. Якщо ж вони стояли перед іншими приголосними, то в зв'язку з діянням тоді закону відкритого складу, за яким кожен склад закінчувався на складотворчий звук, сполучення *ен і ем* перетворилися на носовий голосний *ę*, а сполучення *он і ом* – в носовий голосний *o*, що й дало чергування *ę з o*: *трѣсті – трoсіті*. Згодом носовий *ę* змінився на *a*, носовий *o* на *y*, внаслідок чого й утворилося чергування *a з y*, успадковане й українською мовою: *звук, звучати – дзвякнути, трусити – трясти, грузнути – грязь*;

6) ***e – o – u – ъ*** [випадіння голосного (*беру – збори – збирати –*

брати, стелити – столи – застилати – слати)]; *y – u – o – ʘ* (дух – дихати – дохлий – тхнути) та ін.

Внаслідок історичних процесів у фонетичній системі староукраїнських діалектів виникли активні ще й нині чергування голосних, що відбуваються при слово- та формотворенні:

1) *o, e* у відкритих складах – *i* в закрит. складі, що виникло після занепаду редукованих *ъ, ь* (*стола – стіл, коня – кінь, печі – піч, семи – сім*);

2) *o, e – ʘ* (нуль звука), що теж є наслідком занепаду редукованих (*садок – садка, день – дня*);

3) *e – o* після шиплячих та *j* перед твердими приголосними (*женити – жонатий, черниця – чорний, вечера – звечора, шести – шостий*);

4) *o, e – u* після *p, l*, у колишніх сполуках *trъt, tlъt, trьt, tlьt*: *кров – кривавий, брова – чорнобривці, дроз – дрижати, глотка – глитати, бренькіт – бриніти*.

Історичні **чергування приголосних**, зумовлені історичними змінами в системі консонантизму, відбуваються при словозміні та словотворенні й виявляються у заміні однієї фонемі іншою у межах однієї морфемі. Найдавнішим чергуванням приголосних, властивим усім слов'янським мовам, була зміна ще в праслов'янській мові задньоязикових *z, k, x* на м'які шиплячі *ж', ч', ш'* (перша перехідна палаталізація задньоязикових): *дорогий – дорожити, могли – можу, вік – вічний, плакати – плачу, дух – душити*.

У праслов'янській період відбулася також зміна *z, k, x – z', ʘ', c'* перед закінченням *i* з колишнього *ъ* (друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних): *книга – книзі, свічка – свічці, муха – мусі*.

Закономірними для української мови стали чергування передньоязикових зубних з шиплячими: *д – (д)ж, т – ч, з – ж, с – ш*, а також *к – ч, х – ш, г – ж, ст – шч(щ)* в основах дієслів: *радити – раджу, летіти – лечу, возити – вожу, косити – кошу, плакати – плачу, рухати – рушу, могли – можу, пустити – пуцу*;

губні приголосні в такій же позиції зумовили сполуку з епентетичним *л* або з *ј*: **б** – *бл*, **п** – *пл*, **в** – *вл*, **м** – *мл*, **ф** – *фл*: *робити* – *роблю*, *ліпити* – *ліплю*, *ловити* – *ловлю*, *відломити* – *відломлю*, *графити* – *графлю*; **б** – *бј*, **п** – *пј*, **в** – *вј*, **м** – *мј*, **ф** – *фј*, **р** – *рј*: *бити* – *б'ю*, *пити* – *п'ю*, *вити* – *в'ю*, *любов* – *любов'ю*, *імені* – *ім'я*, *верф* – *верф'ю*, *матір* – *матір'ю*; чергування **т** – *с*, **д** – *с* на місці **dt**, **tt** унаслідок дисиміляції перед наступним інфінітивним суфіксом **-ti** (праслов'янське *vedti* > *вести*, *metti* > *мести*): *плету* – *плести*, *мету* – *мести*, *бреду* – *брести*, *веду* – *вести*. У сучасній українській літературній мові історичні чергування можуть належати до живих продуктивних елементів морфології, якщо вони – необхідний елемент словотворення і формотворення. Тоді вони закономірно охоплюють новоутворені слова і форми (*графити* – *графлю*, *бомбити* – *бомблю*), а в інших випадках виступають у старих утвореннях як пережиткові морфологічні чергування, не обов'язкові для творення форм. Вони можуть мати характер колишніх чергувань, що замінилися на прості співвідношення різних звуків у різних морфологічних елементах.

9.6. Заняття 6.

У процесі мовлення мовленнєвий потік розпадається на відрізки більшої чи меншої довжини, що виділяються різними фонетичними засобами і становлять певні одиниці.

В українській мові такими фонетичними одиницями є *фраза*, *синтагма*, *фонетичне слово*, *склад* і *звук*.

Фраза – це відрізок мовлення (найбільша вимовна одиниця), що характеризується смисловою завершеністю та інтонаційною оформленістю, обмежений досить тривалими паузами. Це відносно закінчене висловлювання, що співвідноситься з реченням.

Фраза членується на менші одиниці – **синтагми** (або **мовленнєві такти**).

Мовленнєвий такт – це основна одиниця ритміко-інтонаційного членування фрази, що вимовляється одним

безперервним потоком і виділяється паузами.

Отже, **синтагма** є відрізком усного мовлення, що виділяється в межах фрази як певна інтонаційно-сміслова єдність. Синтагму може становити одне або кілька слів.

У складі синтагм (мовленнєвих тактів) виділяють одне або кілька фонетичних слів. **Фонетичне слово** – це відрізок мовлення, що має один словесний наголос. Фонетичним може бути окреме повнозвучне слово, тоді межі фонетичного слова збігаються з межами слова як лексичної одиниці мови; а також поєднання повнозначного слова із службовими, що виступають як клітики (проклітики чи енклітики).

Клітики – це слова, які не мають самостійного значення, наголосу і приєднуються до повнозначних слів, утворюючи разом з ними фонетичне слово. В українській мові клітиками є майже всі службові слова.

Ненаголошене слово, яке стоїть перед наголошеним повнозначним, приєднується до нього і називається **проклітикою**. Проклітиками бувають односкладові прийменники, сполучники і деякі частки.

Ненаголошене слово, що стоїть після повнозначного наголошеного, називається **енклітикою**. Енклітиками бувають частки.

Фонетичне слово поділяється на **склади** (найменші вимовні одиниці), а склади на звуки (найменша мовна одиниця).

Склад – це мінімальна фонетико-фонологічна одиниця, що характеризується найбільшою акустико-артикуляційною злитістю своїх компонентів, тобто звуків, які входять до нього. Склад не має зв'язку з формуванням і вираженням смислових відносин. Це чисто вимовна одиниця. У складі групуються звуки різного ступеню звучності, найбільш звучні – складотворний, решта – нескладові. В українській мові склади зазвичай будуються за принципом висхідної звучності.

В українській мові складотворним є голосний звук, тому в слові стільки складів, скільки в ньому голосних.

Склади бувають відкритими (закінчуються на голосний звук) і закритими (закінчуються на приголосний звук). Наприклад, у слові *сво-бо-да* всіклади відкриті, а в слові *май-дан* обидва склади закриті.

Склади можуть бути прикритими (починаються з приголосного) і неприкритими (починаються з голосного). Наприклад, у слові *о-ко* перший склад неприкритий, а другий прикритий.

Складоподіл.

Аналізуючи складоподіл в українській мові, слід мати на увазі, що в ньому виявляються, тісно переплітаючись, дві тенденції.

По-перше, для української мови, як і для інших слов'янських мов, характерне загальне тяжіння до відкритих складів. Це виявляється в тому, що межа між окремими складами проходить, найчастіше після голосного звука перед приголосним, наприклад: *не-ро, го-стро, ві-дро*.

По-друге, згідно з теорією сонорності, кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю. При цьому виходять із того, що за сонорністю, тобто гучністю, звуки поділяються на такі групи: голосні (найгучніші), далі – в порядку зменшення гучності – сонорні приголосні, дзвінкі й глухі. Слід також зауважити, що згадані закономірності характеризують передусім внутрішні склади, початкові й кінцеві склади мають відхилення від цієї схеми. Якщо між складами виявляється збіг приголосних, то межа між ними повинна проти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного – наростала.

Отже, коли голосний поєднується з одним приголосним, поділ слова на склади труднощів не викликає. При збігові кількох приголосних установити складову межу буває важче.

Так, у слові *мавка* за законом відкритого складу складова межа мала б пройти перед *в*. Але в цьому випадку другий склад

починався б сонорним *в*, після якого йде глухий [к], а ще далі голосний *а*, тобто сонорність була б вища на початку складу, далі спадала б і потім наростала б знову. Це суперечить акустичній природі складу. Тому складова межа, всупереч тенденції до відкритого складу, проходить після *в*.

У слові ж *гострий* складова межа, згідно з законом відкритого складу, проходить після *о*. У другому складі сонорність наростає. Проте бувають і складніші випадки.

Гучність можна позначити цифрами: 4 – гучність голосних, 3 – гучність сонорного, 2 – гучність дзвінких шумних, 1 – гучність глухих шумних. Тоді складоподіл у наведених нижче словах можна представити так:

<i>пі – шла</i>	<i>каз – ка</i>	<i>ком – байн</i>	<i>пар – та</i>
14 – 134	142 – 14	143 – 2433	143 – 14

Враховуючи обидві тенденції, можна констатувати, що складоподіл в укр. мові базується в основному на таких правилах:

1. Один приголосний між двома голосними завжди утворює склад з наступним голосним *о-зе-ро*, *о-лень*, *со-ро-ка*.

2. Сонорний приголосний, а також *й* та [ʏ] перед ін. приголосним належать до попереднього голосного, закриваючи склад **кім-на-та**, **май-ка**, **пів-то-ра** [піў-], **гир-ло**, **гол-ка**. В інтервокальній позиції цей приголосний відноситься до наступного складу **ма-йор**, **пі-во-стрів**.

3. Подовжені (подвоєні) приголосні в інтервокальній позиції об'єднуються у склад з наступним голосним **гі-лля**, **зі-лля**, **за-ня-ття**, **ві-ття**, **пі-дда-шся**, **кі-нно-та**.

4. Два приголосні — шумний і сонорний — належать до одного складу **му-дрець**, **мі-тла**.

5. Два сонорні приголосні роз'єднуються між попереднім і наступним складами **силь-ний**, **зим-но**, **вір-ність**.

6. У групі з двох і більше приголосних, перший з яких сонорний, а інші — шумні у положенні між голосними *С*. проходить між сонорним і рештою приголосних **пан-ство**, **польський мар-шрут**, **кар-та**, **ін-три-ган**.

7. Сполучення приголосних **стр, здр, скл, ств, стк, цтв, шк, жд, ск, ст** в інтервокальній позиції, як правило, належать до наступного складу **ка-та-стро-фа, за-здрі-сний, на-стрій, по-скла-дав, ма-шка-ра, кі-шка, кі-стка, пі-ском, лі-сни-цтво, мар-но-трат-ство**. Проте сполучення двох і більше приголосних (зокрема шумних) між двома голосними може ділитися на склади довільно, тобто як належати до наступного складу, так і поділятися між ними **по-сва-рив-ся і пос-ва-рив-ся, спе-ктраль-ний і спек-траль-ний, кон-те-кстний і кон-тек-стний**.

8. Префікси і прийменники при С. не зберігають своєї морфологічної цілості і можуть розподілятися між складами, зокрема, коли наступна морфема починається з голосного: **бе-зі-менний, валь-тан-щ** (в альтанці), **уль-во-ві** (у Львові). С. ґрунтується на принципі зростаючої гучності складу найб. гучність мають голосні, середню — сонорні, [й] та [у], найменшу — решта приголосних. Нерідко межа між складами встановлюється при скандуванні. На письмі при переносі слів робляться відступи від С. на користь морфол. поділу слів.

Наголос – виділення складу в слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос) або синтагми у фразі (фразовий наголос).

Виділення одного із складів відбувається різними фонетичними засобами, зокрема: а) посиленням м'язової напруги (такий наголос називається динамічним, силовим, експіраторним; він властивий, напр., усім східнослов'янським мовам); б) зміною висоти тону (наголос музичний, тонічний, мелодійний; він характерний, зокрема, для китайської, корейської і японської мов; у поєднанні з посиленням м'язової напруги – наприклад, для литовської, сербської і хорватської мов); в) збільшенням тривалості звучання (наголос часокількісний, квантитативний, довготний; наприклад, у новогрецькій мові).

В українській мові наголошені голосні характеризує передусім більша тривалість і тембр, а часом і більша сила. Тому український

наголос за його фонетичною природою визначається як **якісний, кількісний і силовий (динамічний)**.

Враховуючи відносно невелику різницю в тривалості між наголошеним і ненаголошеним складами, український наголос визначають як не сильноконцентрований

Наголос належить до суперсегментних одиниць мови, оскільки він не виявляється як самостійне явище, а нашаровується на інші, сегментні (лінійні) одиниці – фонемі й склади, виступаючи з ними в нерозривній єдності. Отже, наголос характеризує не тільки окремі голосні, а й цілі склади.

Склад і голосний у складі, на який падає наголос, називаються наголошеними, а всі інші – ненаголошеними. Наголос на письмі звичайно не позначається, але в словниках наголос позначається спеціальним знаком (´).

Кожне самостійне слово має наголос. Службові частини мови, як правило, не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних, утворюючи разом з ними так зване фонетичне слово, наприклад: *думай же, ходив би, я і ти*.

Залежно від місця наголосу у слові розрізняють мови з **постійним** (стійким, фіксованим) і **вільним** (різномісним, нефіксованим) наголосом. Мови з фіксованим наголосом – ті, в яких він завжди на певному складі слова (наприклад, у чеській, латиській та угорських мовах – на першому складі, у польській – на передостанньому, у французькій – на останньому). Мови з вільним наголосом – ті, в яких наголос може бути на будь-якому складі слова. Наголос слова в українській мові є вільним, різномісним (*ду́мати, носі́ти, віднесі́ти*).

У мовах з вільним наголосом слова можуть мати **рухомий** або **нерухомий** наголос. Рухомий – той, який змінюється при зміні граматичної форми того самого слова: *ру́ки – ру́ку – руки́ – рука́м*. Нерухомий – той, який не змінюється при зміні граматичної форми слова: *лі́па – лі́пу – лі́пи – лі́пам*.

Словесний наголос служить для фонетичного об'єднання слова. В українській мові словесний наголос, крім своєї основної

функції – фонетичного об'єднання слова, іноді виконує ще й смислорозрізнювальну функцію, порівняймо: *замо́к* «пристрій для замикання» – *за́мок* «фортеця».

У живому мовленні не всі слова наголошуються. Ненаголошене слово приєднується до сусіднього наголошеного. Таке словосполучення, об'єднане спільністю наголосу, називається фонетичним словом. Водночас у складних словах, утворених від двох (і більше) основ, може бути два (і більше) наголосів: головний (позначається знаком ´) і побічний або побічні (позначаються знаком `), напр.: *сі́льськoгoспoдáрський*.

Фразовий наголос виявляється тільки в реченні. Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, кількості складів у ньому та смислового навантаження. Фразовий наголос має такі різновиди: наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емпатичний.

Наголос акцентної групи – найслабкіший за своєю силою. В акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова і сполучники, прийменники, допоміжні дієслова і окремі різновиди займенників. Акцентну групу можна розглядати також як фонетичне слово. Сильнішим у реченні є синтагматичний наголос.

Синтагматичний наголос здебільшого падає на останнє слово синтагми (точніше, на наголошений склад останнього слова синтагми), а фразовий наголос – на останню синтагму фрази (точніше, на наголошений склад останнього слова в останній синтагмі), наприклад: «Ми вже *зві́кли* / до нових умов *життя́*».

На відміну від синтагматичного наголосу, **логічний** наголос, за допомогою якого виділяється важливе в смисловому відношенні слово, може падати на будь-яке слово синтагми. Змінюючи логічний наголос, можна надати фразі різних смислових відтінків: «*Студенти* першого курсу пішли на екскурсію», «Студенти *першого* курсу пішли на екскурсію», «Студенти *першого* курсу

пішли на екскурсію» і т. д.

Варіантом логічного наголосу є **емфатичний** наголос, який робить виділене за допомогою логічного наголосу слово емоційно насиченим. В українській мові емфатичний наголос виражається найчастіше подовженням наголошеного голосного звука, наприклад: «Вона *ду-уже* симпатична».

Нормативне наголошування є необхідною ознакою культурного й грамотного мовлення.

Різноманітне поєднання ненаголошених складів з наголошеним, а також ненаголошених між собою є базою, на фоні якої формується ритмічна структура слова.

Інтоніяція визначається як сукупність кількох фонетичних компонентів: фразового наголосу, пауз, ритміки, мелодики, тембру і темпу. За допомогою інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки – синтагми і речення, розмежовуються речення за метою висловлення, визначається внутрішня взаємодія компонентів у комунікативному процесі, досягається вираження модальних значень і емоційного забарвлення відповідних повідомлень.

Пауза – більш або менш тривала артикуляційна й акустична зупинка в мовленнєвому потоці. Паузи використовуються як засіб смислового та емоційного виділення слова або синтагми. У зв'язку з цим розрізняють паузи логічні і психологічні. Найбільші паузи виступають у кінці речень різного типу. Ці паузи служать, з одного боку, для того, щоб підкреслити перехід від однієї думки до іншої, а з другого – вони виконують чисто фізіологічну функцію, даючи мовцеві можливість поповнити повітря в легенях.

Менш виразні паузи виступають звичайно в кінці складного (складносурядного чи складнопідрядного) речення, а також у середині речення між синтагмами. Пауза може бути і в межах синтагми, наприклад між підметом і присудком, після звертання тощо.

Паузи не завжди збігаються з розділовими знаками. На місці розділового знака паузи фактично може й не бути. Разом з тим

пауза може виступати в місці, де немає жодного розділового знака.

Основним елементом інтонації є **мелодика**. Розрізняють мелодику завершеності, незавершеності і питальну мелодику.

Якщо висловлюється закінчена думка, таке речення вимовляється з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня. Це мелодика завершеності, характерна для розповідного речення.

Якщо мелодика протягом усього речення тримається на приблизно однаковому рівні, а особливо тоді, коли вона в кінці речення тримається на рівні, характерному для попередньої частини, це означає, що думка не закінчена. Вона має бути або може бути закінчена. Це мелодика незавершеності, характерна для некінцевих синтагм.

Якщо мелодика наприкінці речення різко піднімається вгору й досягла найвищого рівня, це означає, що висловлено питання, яке вимагає відповіді.

9.7. Заняття 7.

Орфоепія – 1) *сукупність вимовних норм літературної мови*, що охоплюють правила вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів, а також такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази, ритмомелодика; 2) *розділ мовознавства*, що вивчає норми літературної вимови.

Предметом орфоєпії є звукові особливості мовлення, однак усне мовлення розглядається у цьому випадку не взагалі, а тільки з погляду його відповідності сучасним літературним нормам. *Орфоєпічні норми* сучасної української літературної мови склалися протягом тривалого часу і оформилися в мовознавстві як правила української орфоєпії. Ці правила становлять основу загальної культури української літературної мови.

Предметом вивчення орфоєпії є також правильна вимова звуків мовлення та сполучень їх, а також окремих слів і а їх граматичних форм, якщо для них характерні якісь вимовні особливості. Тому орфоєпія безпосередньо пов'язана із вченням про звукову систему мовлення, тобто фонетикою. Водночас

орфоепія тісно пов'язана з акцентологією, зокрема з питаннями про наголошування слів і граматичних форм, що впливає на вимову голосних звуків, та про складоподіл і будову слова. Проте ні наголос, ні складоподіл, як і дикція та інтонація, в повному обсязі орфоепією сучасної української мови не вивчаються.

Орфоепія має практичний характер: вивчення правильної вимови спрямовується на подолання вимовних помилок, серед яких насамперед виділяються фонетичні та фонологічні.

Фонологічні помилки зумовлюються незнанням звукового складу сучасної української літературної мови і проявляються у заміні якоїсь фонемі цілком іншою фонемою. Така заміна не тільки спотворює загальнонародну нормативну вимову, а й нерідко призводить до неправильного розуміння слова або речення, оскільки у фразі чи такті можуть з'являтися нові слова. Наприклад, при заміні [з] на [с] слово *казка* сприймається як *каска*, *везти* як *вести*, *газ* як *гас*; при заміні [д] на [т] слово *гадка* звучить як *гатка*, *привід* – як *привіт*. Так само спотворюється зміст слова при заміні голосного [о] голосним [а]: *полити* – *палити*, *мостити* – *мастити* тощо.

Фонетичні помилки – це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів фонем. Звичайно, це порушення не завжди викликає зміну значення слова чи речення, однак веде до спотворення вимови. Так, в українське літературне мовлення можуть заноситися з діалектів або інших мов незвичні для певних фонетичних умов звучання варіантів фонем. Українська літературна мова допускає, наприклад, вимову приголосного [т'] з наближенням до [ц'], але таке наближення можливе тільки тоді, коли [т'] стоїть після [с']: *стіна* [с'т^{ц'}іна], *молодість*, *радість* тощо. Якщо ж до [ц'] наближається [т'] в інших фонетичних умовах, то така вимова є орфоепічною помилкою. Тому недопустимою в українській літературній мові є вимова слів типу [т^{ц'}іло], [т^{ц'}іка|ти^е] тощо.

Крім того, порушенням українських орфоепічних норм є перенесення з діалектів чи з інших мов таких варіантів фонем, що взагалі не властиві фонетичній системі української літературної мови. Прикладом таких помилок може бути незакономірне пом'якшення губних і шиплячих у кінці слова чи вимова свистячих із наближенням до шиплячих.

Фонологічні помилки усуваються досить легко, оскільки мовці швидко усвідомлюють їх і неправильно вжиту фонему замінюють правильною. Стосовно фонетичних помилок, що пов'язані з різного роду видозмінами фонем на базі діалектних особливостей або ж особливостей іншої мови, то вони не усвідомлюються мовцями, а тому для усунення їх потрібні спеціальні тренувальні вправи.

Поняття орфоєпії складалося у літ. мові історично, водночас з осмисленням звукової організації нац. мови, описом характерних ознак, що вирізняють її з-поміж інших мов (праці О. Павловського, Я. Головацького, П. Лавровського, О. Потєбні, П. Житецького, А. Кримського, О. Синявського та ін.). Звукова будова української мови, як певний узагальнений тип, притаманний їй носіям будь-якої територіальної й соціальної належності, усталюється тоді, коли поширюються усні форми національної мови, зростає суспільна вага публічної мови, мови театру. Орфоєпічні, як й інші норми української літературної мови, склалися протягом XIX ст. на основі *середньонаддніпрянського говору*. Однак у сучасних умовах орфоєпічні норми української літературної мови стали загальнонародними, вони увібрали в себе особливості вимови й інших діалектів.

Орфоєпічні норми, крім того, уніфікуючись, повільно змінюються, удосконалюються водночас із змінами й удосконаленнями інших систем мови (фонетичної, лексичної, граматичної). Велику роль у цих змінах відіграє орфографія сучасної української літературної мови, проте між правописом і вимовою багатьох слів існує помітна різниця, а мовці у вимові прагнуть сліпо копіювати написання *слів*, що призводить де

штучної “буквеної” вимови звукових комплексів типу *крути*[*m'c'*]а замість *крути*[*ц':*]а, *весели*[*шс'*]а замість *весели*[*с':*]а і под.

Вимова голосних

Основний звук-тип, або фонема найчіткіше виявляється при ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. В інших позиціях він може мати деякі особливості в своєму конкретному виявленні, тобто утворювати фонетичні варіанти. Одні з фонетичних варіантів повністю відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, отже, входять до норм літературної вимови; інші (здебільшого діалектні чи навіть зумовлені правильною вимовою іншої мови) – порушують звукову систему, а отже, перебувають поза орфоепічними нормами.

Унормована вимова кожного голосного української літературної мови.

1. Голосний [а] вимовляється чітко, не зближуючись з іншими звуками, як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції, наприклад: *армія, рада, баштан, барабан* і под.

Дещо змінюється артикуляція цього звука між м'якими приголосними чи тільки після м'якого: у таких позиціях голосний [а] стає переднішим, ніж на початку слова чи після твердих приголосних. Однак у літературному мовленні така зміна артикуляції не веде до втрати голосним [а] своєї основної якості: *яма, рядок, взявся, ряст, буряк*.

Голосний [а] ніколи не переходить у літературній мові в інші звуки. Тому вимова на місці [а] голосного [е] після шиплячих та [j] (у деяких українських південно-західних говорах: *ейце, шепка* і под.) та на місці давнього носового [е] в ненаголошеній позиції (у говорах північного наріччя: *паметь, колодезь, носеть, десеть*) є діалектною.

2. Голосний [о] в сучасній українській літературній мові чітко, без наближення до інших звуків вимовляється на початку слів: [*оди'н*], [*о'браз*]. Загалом виразно [о] вимовляється і в наголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних (*гордість, море,*

жолудь; льох, двоготь), а також у ненаголошеній позиції після твердих і м'яких приголосних (*молоко, борода, сьогодні*).

Проте ненаголошений [о] у певних позиціях може наближатися до голосного [у]. Орфоепічно правильною є вимова /о/ з незначним наближенням до /у/ тільки перед складом із постійно наголошеним [у]: *голубка, зозуля, тому, кожух, лопух*; зрідка з /і/: *тобі, собі* і под. Наближення [о] до [у], а також повна заміна [о] голосним [у] в будь-якій позиції, що спостерігається в говорах південно-західного наріччя: *ко'за, мо'ло'дий, тубою, курова* тощо, українській літературній мові не властиві.

Голосний [о] ніколи не змінюється в сучасному українському літературному мовленні в голосний [а]. Тому не відповідає українським орфоепічним нормам вимова [а] на місці [о], що спостерігається в деяких північних говорах: *маладий, малако, хадила*, а також у мовленні тих, хто постійно користується російською літературною мовою, а українською – намагається виступати публічно (на з'їздах, конференціях, на радіо, телебаченні тощо). Голосний [о] ніколи не редукується.

3. Голосний [у] також вимовляється чітко в усіх позиціях: *дуб, куди, мука*. У позиції між приголосними чи після м'якого приголосного артикуляція [у], як і [а] та [о], незначною мірою змінюється, акомодуючи м'якому приголосному, однак головних своїх акустичних якостей не втрачає: *люди, сюди, люлька, лячно*.

На початку слова, після голосного перед приголосним в середині слова, а також у словах-однозвуках (прийменниках) ненаголошений [у] вимовляється як нескладотворчий [ў]. На письмі початковий нескладотворчий [ў] передається буквами **у** і **в**: *учити, вчити*. Нескладотворчий [ў], що вимовляється в середині і в кінці слова, як правило, передається в українських говорах буквою **в**: *дівча, лев* і под. У словах іншомовного походження у дифтонгах, як правило, вимовляється [ў], але передається на письмі написанням **в** або **у**: *автор, аудиторія (авдиторія)* і под.

4. Голосний [і] у будь-якій позиції слова вимовляється чітко і виразно: *вікно, зір, кінь, лізь, дід, тісно*.

Іноді наголошений початковий [i] у вимові наближається до [и] чи навіть замінюється [и]: [i^u]нколи, [i^u]ноді. У межах літературної норми на місці початкового [i] може вживатися [i], [иⁱ], [и^u]. Однак під впливом орфографії все більше закріплюється вимова звичайного початкового [i]. Згідно з українським правописом-2019 деякі слова мають варіанти з голосним початковим и: *ірії* і *ирій*, *ірод* і *урод*.

Ненаголошений [i] на початку слова перед приголосним або після голосного в середині і кінці слова, як правило, набуває характеру нескладового звука: (на)іменування – найменування, (ніди)іти – (ніди)їти; (вона)іде – (вона) їде; *Омелько і* Іван і под. Така вимовна зміна закріплюється українською графікою: [i] у названих позиціях може передаватися буквами *й* чи *і* (на початку слова, в сполучниках) або ж постійно *й* (в середині слова): *ішов* – *йшов*, *і – й*; *військовий*.

Голосний [i], як правило, пом'якшує чи напівпом'якшує попередній приголосний. Тільки в деяких випадках, зокрема на межі слів (*брат і сестра*, *раз і два*, *вас і нас*, *дід і онук*) та на межі частин аббревіатур та складноскорочених слів (*недінститут*, *політінформація*) попередній приголосний не пом'якшується.

5. Голосний [e] в українській літературній мові чітко, виразно вимовляється тільки в наголошеній позиції *день*, *горобець*, *мерзнути*.

Ненаголошений [e] вимовляється з наближенням до голосного [и]. В одних випадках (перед складом із наголошеним [и], [i] або [у]) звук [e] майже переходить в [и], наприклад: *ми^eн'і*, *ви^eлікий*, *ни^eсу*, в інших (перед складом з голосним /а/ чи /о/) – вимовляється як звук, середній між [e] та [и]: *се^uло*, *ве^uсна*, *се^uстра*; ще в інших (перед складом з /e/) – вимовляється з незначним наближенням до [и]: *ме^uне*, *бе^uреза*, *не^uсе*.

Діалектна заміна наголошеного [e] голосним [и] є грубим порушенням вимовної норми української літературної мови.

Голосний [e] співвідноситься з давнім [e] повного творення чи редукованим переднього ряду [ь]. Обидва історичні відповідники

сучасного [e] пом'якшували попередній приголосний звук. В українській мові [e] втратив здатність пом'якшувати приголосний і вживається після твердих чи стверділих приголосних: *клен, тече, мете, неначе, сердешне*. Однак він може вживатися після постійно м'якого [j]: *єднає, б'є* та в кількісно обмеженій групі слів після постійно м'якого [н'] (нестверділого під впливом інших форм): *синє, бо синіти, синій, синюватий; житнє* – бо *житній, житньому* і под. Крім того, [e] може вживатися після подовжених м'яких приголосних [т':], [н':], [л':]: *життєвий, значеннєвий, лє* тощо).

6. Голосний [и] також вимовляється виразно у позиції під наголосом (*вишня, лине, тин, вийшов*).

Вимова ненаголошеного [и] дещо знижена і наближається до вимови [e]. Звичайно, ступінь наближення [и] до [e], як і наближення [e] до [и], залежить від темпу мовлення (при швидкому темпі наближення більше) та від характеру голосного в наступному складі. Якщо далі йде склад з наголошеним [e], Ненаголошений [и] може вимовлятися як [e]: *же"ве, те"хенький*. Якщо ж у дальшому складі стоїть голосний високого підняття [у], [і] чи [и], наближення мало помітне: *ди"вїтьса, жи"ви, ди"вуюся*. Незначне наближення [и] до [e] перед [і] (граф. й) та у кінці слова: *добри"й, високи"й, виби"йте, писати", читати"*.

В окремих говорах південно-західного наріччя нечітко вимовляється і наголошений [и]: *ви"шня, ти"хо, столи"*, що не відповідає орфоепічній нормі сучасної української літературної мови.

Незалежно від походження український [и] не має здатності пом'якшувати, а тому приголосні перед ним постійно тверді.

Вимова приголосних

Сучасна українська літературна мова характеризується чіткою вимовою приголосних як у позиції перед голосними звуками, так і в кінці слова. Однак вимова окремих груп приголосних характеризується певними особливостями:

1. Специфічною рисою українських губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] є їх тверда вимова; вони ніколи не пом'якшуються в кінці слова (дуб, степ, вісім, верф). Проте ці приголосні можуть напівпом'якшуватися перед голосним [і]: *біль, вітер, фігура, піна, місяць*. У словах іншомовного походження трапляються пом'якшені губні і перед голосними [а], [у] (граф. я, ю): *бюро, пюре, фюзеляж*.

Крім того, кожен губний у певних позиціях може мати свої орфоепічні особливості:

а) дзвінкий шумний [б] в українському літературному мовленні ніколи не оглушується: *дуб, куб*;

б) приголосний [в], ніколи не оглушуючись, може переходити в нескладовий [ў]. Як приголосний він виступає перед голосним (*вода, вечір, віри*), як голосний – на початку слова або в кінці складу чи слова (порівн.: *левовий* і *лев'ячий*, *кривавий* і *кров, трава* і *травка* і под.). Ця зміна графікою української мови не закріплюється, окрім тих випадків, коли [в] чергується з [ў]:

Губний приголосний [в] у кількох українських словах пом'якшується перед [а] (граф. я): *свято, цвях, дзвякнути*;

в) губний приголосний [ф] в українській мові вживається тільки в словах іншомовного походження (*факт, фонема, фігура*) та в кількох українських словах звуконаслідувального характеру (*фуркати, фукути* і под.). Обмежене вживання його пояснюється тим, що в звуковій системі східнослов'янських мов він новий і є запозиченим з неслов'янських мов. У нашій мові /ф/ у запозиченнях здебільшого заступається іншими приголосними: [п] (*пляшка, Пилип, Йосип*), [хв] (*хвіртка*), [кв] (*квасоля*), [в] (*Матвій*), [т] (*Тадей*), [х] (*Хома*).

2. Літературна вимова передньоязикових приголосних також характеризується певними правилами, головними серед яких :

1) дзвінкі передньоязикові [д], [ж], [з], у кінці слова не оглушуються: *лід, кіз, чимдуж*;

2) приголосні африкати [дж], [дж] вимовляються як один звук і протиставляються звукосполученням [д + з],[д + ж].

Африката [дж] вимовляється:

а) на початку слів перед голосним або перед приголосним та у деяких словах іншомовного походження: *джем, джигіт, джоуль, джбан, джміль*;

б) у середині основ слів та в похідних від цих основ формах: *бджола, пейджер*;

в) у дієслівних основах перед закінченням 1-ї особи однини -у: *сиджу, ходжу, раджу* тощо; перед суфіксами -а-, -у(ва): *виряджати, саджати, присуджувати*;

г) перед суфіксом -ен- у пасивних дієприкметниках та -енн(я) у віддієслівних іменниках: *нагороджений, відряджений, попереджений*; *нагородження, відрядження, попередження*;

Як один звук [дз] вживається на початку багатьох слів української мови: *дзвінок, дзвякнути, дзьоб, дзюркіт* і под.

Звукосполучення [дж] (д + ж) і [дз] (д + з) вимовляється в тих випадках, коли в слові префікс закінчується приголосним [д], а корінь починається приголосним [ж], [з]: *підживлення, піджарити, підземний, підзвітний* тощо.

Приголосний [дж] в сучасній українській літературній вимові непом'якшений. Тільки в позиції перед [і] він вимовляється напівпом'якшено: *бджілка*. Стосовно [дз], то в різних вимовних умовах він може бути або твердим (постійно перед [е], [и] та перед [а], [у], [о], або м'яким (перед [і] та перед [а], [у], [о] – граф. я, ю, ьо, а також у кінці слова), порівн.: *дзига, дзеркальний, дзуськи – дзюрчать, кукурудза – кукурудзяний*.

3. Приголосні [ж], [ч], [ш] (шиплячі) в сучасній українській літературній мові, як правило, вимовляються твердо: *ніж, піч, носиш, біжить, біжать, чомусь, чисто, широко, лоша, курча*. Пом'якшена вимова шиплячих, яка спостерігається в таких фонетичних умовах в українських діалектах чи під впливом російської вимови, є порушенням літературної орфоепічної норми.

Пом'якшено вимовляються тільки подвоєні шиплячі в іменниках середнього (*збіжжя, клоччя, піддашшя*) та жіночого роду (*ніччю, тушию, подорожжю*). Напівпом'якшено

вимовляються [ж'], [ч'], [ш'] перед голосним [і]: *жінка, чільний, шість*.

4. Приголосний [р] в українській літературній вимові постійно твердий у кінці слова і складу (*вір, лікар, гіркий*). Якщо ж [р] вживається на початку складу перед [а], [у], [о] (граф. я, ю, ьо), то він вимовляється м'яко: *рядно, рясно, лікарю, говорю, трьох*.

Постійно тверда вимова [р] у говорах північного і рідше південно-західного наріччя і, навпаки, м'яка вимова його в говорах південно-східного наріччя є порушенням усталених орфоепічних норм українського мовлення.

5. Передньоязиковий приголосний [л] в сучасній українській літературній мові вимовляється твердо в кінці слова (*стіл, віл*) та перед голосними [а], [о], [у]: *клас, волога, луна*, але перед голосними [е] та [и] його вимова середня між твердою і м'якою, близька до напівпом'якшеної (*ледве, левада, липа, млин*). Проте перед [е] приголосний [л] ніколи не вимовляється м'яко.

Передньоязиковий м'який приголосний [л'] вимовляється в сучасній українській літературній мові перед [і]: *літо, лід*; перед голосними [а], [о], [у] (граф. я, ьо, ю): *л'ашч, л'ох, л'убл'у* та в кінці слова чи складу (в таких випадках м'яка вимова [л'] позначається написанням м'якого знака): *сіль [с'іл], галька [гал'ка]*.

6. Передньоязикові [д], [т] вимовляються твердо в кінці слова і складу: *сад, тут*. Вони постійно тверді також перед голосними [и] та [е]: *сиди, тиша; десь, тема*.

Перед голосним [і] приголосні [д], [т] в сучасній українській літературній мові вимовляються, як правило, пом'якшено: *дім, тікати*.

У позиції перед [а], [о], [у] приголосні [д], [т] вимовляються твердо: *дати, такий, дома, том, дума, туга*. Однак перед цими ж голосними вони вимовляються і м'яко: в таких випадках після них пишуться букви я, ю та буквосполучення ьо: *подяка, натяк, дюжина, дьоготь, тьохкати, тютюн*.

Вимовляються звуки [д'], [т'] у кінці слова і складу, а також на початку складу перед твердим приголосним: *сядь, гать, молотьба*,

будьмо, тьма. Як уже зазначалося при поясненні вимови голосного [і], приголосні [д], [т], як і [з], [ц], [с], на межі слів чи частин аббревіатур не пом'якшуються.

7. Передньоязикові приголосні [з], [ц], [с] в українській літературній вимові бувають твердими і пом'якшеними.

Твердими [з], [ц], [с] постійно виступають перед голосними [є], [и]: *зима, село, цибуля.* Перед голосними [а], [о], [у] приголосні [з], [ц], [с] вимовляються твердо: *завод, золото, зуб, цап, цокотуха, цупкий, сани, сонце, суть* і пом'якшено (в таких випадках на письмі вживаються букви я, ю і буквосполучення ьо): *зяблик, цятка, сяйво, цюкання, сюди, цього, сьогодні.*

Перед голосним [і] названі приголосні, як правило, пом'якшені: *зілля, цікавий, сідло.*

У кінці складу, а також на початку слова перед приголосним [з], [ц], [с] здебільшого вимовляються твердо (*казка, звук, міцно, цнотливий, каска, своє*). У певних умовах (у суфіксах -ськ-, -цьк-, -зьк- та в поодиноких словах у початковому кореневому складі перед твердим приголосним) звуки [з'], [ц'], [с'] вимовляються пом'якшено: *міський, козацький, запорізький; цюкувати, цювохкати.*

У кінці слів [з] і [с] також частіше вимовляються твердо, хоч бувають і пом'якшеними. При цьому дзвінкий [з] не оглушується: *мороз – паморозь, лаз – лязь, повис – повісь.* Приголосний [ц'] у такій позиції в українських словах постійно м'який: *міць, засць, хлопець, ниць* (порівн. іншомовні *палац, плац, паяц* і под., у яких [ц] вимовляється твердо). Після пом'якшених [з'], [ц'], [с'] пишеться м'який знак.

В українській літературній вимові передньоязикові приголосні [з], [ц], [с] та [дз] (свистячі) ніколи не уподібнюються до шиплячих [ж], [ч], [ш] та [дж].

8. Середньоязиковий приголосний [j] в українській літературній мові вимовляється тільки перед голосними [а], [у], [о], [є], [і]: *яр, яма, бур'ян; юний в'юн; його, бойовий; своє, єдино, їжак, твоїх.* Для позначення звукосполучень [j + а], [j + у], [j + є], [j + і] використовуються букви я, ю, е, ї. Для позначення звукосполучення

[j + o] в українській графіці використовується буквосполучення йо. Буква й позначає [j] тільки в сполученні йо; в усіх інших випадках (після голосного в кінці слова або складу) вона позначає нескладовий голосний [i], разом з яким становить дифтонг: *дай, бій, військовий, взуй*. Як нескладовий [i] вимовляється буква **й** на початку слова перед приголосним: *йдеться, ймення*.

9. Задньоязикові приголосні [к], [х] додаткових вимовних особливостей не мають. Зате задньоязиковий проривний [г] у вимові часто змішується з глотковим (фарингальним) щілинним [ɣ]: *грати* (дієслово) – *грати* (іменник), *гніт* (насильство) – *гніт* (у лампі).

Щілинний [ɣ] вживається, як і в деяких інших слов'янських мовах, у багатьох українських і запозичених словах. Він вимовляється як дзвінкий фрикативний надгортанний: [ɣ]ай, [ɣ]усто, [ɣ]оріх, [ɣ]ичка, [ɣ]уси, [ɣ]винт, [ɣ]енерал, а[ɣ]ент, педа[ɣ]о[ɣ], а[ɣ]роном, сні[ɣ] тощо.

Проривний [г] наближається вимовою до латинського [g]. У сучасній українській літературній мові його вживання обмежене: він вимовляється в невеликій групі слів, здебільшого іншомовного або звуконаслідувального характеру. Частіше вживаними серед них є: *а[г]рус, [г]ава, [г]авити, [г]азда, [г]андж, [г]едзь, джи[г]ун, дзи[г]а, дзи[г]лик* та похідні від них утворення.

Задньоязикові [к], [х] та глотковий (фарингальний) [г] не здатні пом'якшуватися. Відступом від колишньої постійно твердої вимови названих приголосних є обмежена лексично і граматично напівпом'якшена вимова їх у сполученні з голосним [i]: *гість, кіт, кінь, тхір; тихій*.

Вимова звукосполучень приголосних

У процесі історичного розвитку фонетичної будови слова і складу та при словотворенні виникають групи приголосних у межах одного складу або на межі слів чи складів. У потоці мовлення в групах приголосних відбуваються асиміляція, дисиміляція, спрощення тощо. Зміна якості приголосного при цьому залежить від темпу мовлення та позиції. Розрізняються такі

найпоширеніші позиції звукосполучень: абсолютний початок фрази або такту та кінець слова або такту.

Оскільки в українському правописі поряд з фонетичним діє і морфологічний принцип (написання слів із збереженням буквеного складу морфем, часом всупереч вимові), в усному мовленні нерідко припускаються грубі орфоепічні помилки, зумовлені послідовною вимовою звуків за їхніми буквеними позначеннями.

Вимова дзвінко-дзвінких та дзвінко-глухих звукосполучень

1. Сонорні приголосні [в], [л], [м], [н], [р] перед будь-яким дальшим приголосним своєї якості не змінюють: *корма, контроль, дамка, компас*. Крім того, сонорний [в] перед приголосним на початку слова, на межі складів чи слів переходить у нескладотворчий [ў]: *вчитель, впіймати, врізати*.

2. Дзвінкі шумні приголосні, сполучаючись із дальшим дзвінким чи глухим, у кінці слова та складу або на межі складів своєї якості загалом не втрачають. Однак залежно від темпу мовлення та позиції окремі початкові дзвінкі приголосні звуки в звукосполученнях можуть зазнавати деяких змін:

а) дзвінкий губний [б] у звукосполученнях з глухим приголосним зберігає дзвінку вимову; звукосполучення типу [бк], [бп], [бс], [бх], [бц], [бш] трапляються тільки на межі складів: *дибки, обкладка, обполіскувати, обточити, обшук, обчислена, обценьки*;

б) дзвінкий глотковий [г], як і приголосний [б], не змінює якості у сполученні з наступним дзвінким: гнити, огляд та в сполученні з глухим типу [гс], [гт], [гц]: [дом'і'гс'а], [т'агтн], [б'ігце'м]; проте у звукосполученні [гк] він завжди оглушується: *вогкість, кігті, нігті*. Проте чинним правописом це оглушення не фіксується;

в) дзвінкий передньоязиковий [д] у сполученнях з глухим типу [дк], [дп], [дс], [дт], [дх], [дц] у середині слова та між словами в межах одного такту, як правило, не оглушується, хоч і

може дещо послаблювати свою дзвінкість: *зadкувати, відповідь, надсилу, надто, надходить*;

г) дзвінкий передньоязиковий [з] у сполученні з сонорними [в], [л], [р], [л], [м], [н] та з дзвінками шумними приголосними, крім [ж] і [дж], як на початку слова або такту, так і в інших позиціях вимовляється чітко *зробив, зло, з'їзд, звук, здобуток, оздоблення*.

У звукосполученнях [жж], [здж] (зміну [з] на [ж] перед [дж] закріплює чинний український правопис: *виїжджений, поїжджений* і под.) вимовляється не [з], а [ж]: *з жалем, безжурність, розжесвіти, поїжджений*. Початковий приголосний [з] перед глухими приголосними, крім глухих шиплячих, змінюється у вимові на [с] (зміну префіксального [з] на [с] перед глухим приголосним закріплює правопис *сказати, стурбований, сфотографований, схил* тощо. Не пишеться, хоч і вимовляється, [с] на місці з перед [ц], [с] з хати, а перед [ш] і [ч] він вимовляється як [ш]: *з чоловіком, з шести, зшити*. Такою ж вимовою характеризується [з] і в середині слова та між словами в межах такту: у звукосполученнях [зк], [зп], [зг], [зх], [зф] вимовляється [с], хоча нерідко зберігається й [з] (найчастіше при повільному темпі мовлення у префіксах *роз-, без-*), а в сполученнях [зш], [зч] він вимовляється як [ж] або [ш]: *розхитаний, розпитати; без черги, безшумний, розширювати* – тільки *ро[ши]рювати*;

д) дзвінкий передньоязиковий [ж] перед сонорними, дзвінками шумними і глухими шумними, крім [ц'] та [с'], у будь-якій позиції не змінює якості: *жнива, жменя, мужня, служба*. Перед глухими [ц'] і [с'] він вимовляється як [з']: *дужці [д'уз'ц'і], зважся [зв'аз'с'а]*;

е) дзвінкі африкати [дз] та [дж], як уже зазначалося, в українській мові вживаються нечасто; особливо рідко трапляються вони перед іншим приголосним. Незалежно від якості дальшого приголосного звука своєї якості вони не змінюють: *дзвінок, джміль*.

Вимова глухо-глухих та глухо-дзвінких звукосполучень

1 Глухі приголосні перед дальшим глухим зберігають свою головну якість і, як правило, не переходять у дзвінкі: *хоть, дичка, капкан, стаття, шприц, щebet.*

2. В абсолютному початку слова або такту глухо-дзвінкі звукосполучення вимовляються чітко: *право, твій, свій.*

3. В інших позиціях початкові приголосні в глухо-дзвінких і в глухо-глухих звукосполученнях залежно від темпу мовлення, старанності вимовляння та позиції в мовному потоці (здебільшого в середині слова або такту) можуть змінювати свою якість:

а) приголосний [к] перед дзвінким зрідка може вимовлятися як парний йому дзвінкий [г]: *вокзал, якби, а як же;*

б) приголосні [п], [ф] та [х] залишаються постійно глухими в будь-якій позиції і в будь-якому фонетичному оточенні;

в) приголосний [т], хоч і зберігає переважно головну якість, проте характеризується кількома вимовними модифікаціями: по-перше, [т'] перед дзвінкими, зокрема перед [б], вимовляється як дзвінкий [д']: *боротьба, молотьба;* по-друге, у глухо-глухих звукосполученнях [тц], [тч] він уподібнюється дальшому приголосному: *коритце [кори'ц'е], завітчана [закв'іч:ана];* у групах [т'ц'], [т'с'] разом з дальшим приголосним вимовляється як [ц:]: *сниться, ворітця,* а в звукосполученні [тци] він вимовляється як шиплячий [ч]: *багатий [бага'чий];*

г) глухий приголосний [с] у звукосполученнях типу [сб], [сд] вимовляється як парний йому дзвінкий [з]: *осьде – о[з']де, просьба – про[з']ба.*

У сполученні [сш] приголосний [с] уподібнюється дальшому звукові: *принішиш,* у сполученні з глухим [ч] він вимовляється, як [ш], наприклад: *во[шч]ина;*

д) шумний глухий [ц] трапляється на початку глухо-глухих і глухо-дзвінких звукосполучень дуже рідко і чітко виражений у мовленні: *[цнотліві'єї], [м'іцнії];*

е) глухий [ч] у сполученні з іншим приголосним може вимовлятися по-різному: у сполученні з [н] він дисимілює в [ш]:

звукосполучення [шн] на місці [чн] вимовляється переважно в прикметниках та похідних від них іменниках типу [*сон'яшник*], [*рушник*], [*пом'ішник*] і под.

На межі слів одного такту звук [ч] перед дзвінким вимовляється як дзвінкий [дж] [*хо'джби*], а в звукосполученні [ч'] він перетворюється у вимові в [ц'], наприклад: [*моро'ц'а*];

є) глухий шиплячий [ш] у звукосполученнях здебільшого вимовляється чітко, зокрема він не переходить у [с] в звукосполученні [шч], яке позначається буквою щ: [*шчит*], [*шчу'ка*], хоч звукосполучення [шч] вимовляється на місці давнішого [сч]: [*шчасли'ві*], [*шчос'*].

У звукосполученні [шс'] внаслідок регресивної асиміляції приголосний [ш] змінюється у вимові на [с] чи [с']: *милується*, *сміється*; як [с'] вимовляється [ш] також і в звукосполученні [шц']: *дошці* [*дос'ц'і*].

Уподібнювальна палаталізація передньоязикових приголосних у звукосполученнях

Передньоязикові приголосні [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц] у сполученні з іншими передньоязиковими м'якими в літературній вимові пом'якшуються, коли вимовляються в межах одного складу і належать до кореня чи до кореня й суфікса: *сьогодні* [*с'ого'д'н'і*], *істотні* [*істо'т'н'і*], *ланцюг* [*лан'ц'у'г*], *після* [*п'і'с'л'а*]. На межі слів або тактів, а також морфем (префікс перед коренем) такого пом'якшення немає: *відняти*, *безділля*, *зціляти*. Виняток становлять слова типу *віддячити*, *піддягати* тощо.

Зубні приголосні [з], [дз], [с], [ц] послідовно пом'якшуються перед напівпом'якшеними губними: *звіку*, *дзвякати*, *свято* [*с'в'а'то*], *цвіт*, *цях* [*ц'в'ах*]. Інші передньоязикові приголосні в цих вимовних умовах не пом'якшуються: *твій*, *двійка*.

9.8. Заняття 8.

Українська **графіка** – 1) сукупність начертальних знаків (писаних, друкованих, мальованих), вживаних для писемного відтворення мовлення; 2) система співвідношень і зв'язків між

одиницями звукової будови української мови і знаками їх писемної передачі.

Базовою одиницею системи **письма** (графіки) є графема (буква, літера).

Графема (літера, буква) – писемний або друкований графічний знак у складі алфавіту для позначення на письмі фонем, їхніх варіантів та деяких сполучень, найменша смислорозрізнавальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні. Термін «графема» увів 1912 Ян Бодуен де Куртене.

Систему графем певної писемності становить її алфавіт. На письмі графем виступають у чотирьох різних формах вираження (алографax) залежно від стилю, місця у слові чи реченні тощо: друковані (А, а) й рукописні (*А, а*), великі (А, *А*) й малі (а, *а*).

Алфавіт, абетка, азбука – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку.

Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі з прийняттям християнства і протягом Х – XVIII ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення. Староукраїнська абетка уся була літери давньої кирилиці, але у зв'язку з розвитком фонетичної системи української мови (занепад редукованих і зумовлені цим фонетичні процеси, перехід *ѣ* в *і* і т. д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутвореними звуками, що в староукраїнській писемності спричинювалося до змішування літер на письмі (*и – і – ѣ*; *ѣ – е – и – і*, *ѣ – ѣ* тощо) і руйнування правописних традицій. Цей неусталений правопис протягом XIII – поч. XVIII ст. стихійно змінювався в напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правописних норм цього досягти не вдалося.

Сучасний український алфавіт складається з 33 літер, які вживаються для позначення на письмі 38 фонем.

21 літера позначає приголосні звуки (**б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**), 10 – голосні звуки, з яких **а, е, и, і, о, у** передають кожна по одному звуку, а літери **є, ю, я** позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних (*синє, люди, ряд*), а на початку слова, після голосних і після апострофа – по два (*й + е, й + у, й + а: мас, юнак, в'янути*); літера **ї** завжди позначає два звуки (*й + і: їжа, з'їзд*); літера **й** перед **о** позначає приголосний **ј** (його), а в інших позиціях – нескладовий голосний **і** (*йду, гай*); літера **ь** звукового значення не має, а вживається для позначення м'якості приголосного звука (*кінь, льон*). Літера **г** позначає фарингальний **h** (*голова*), а **ґ** – задньоязиковий проривний приголосний **g** (*тава, ґрунт, ґудзик*). Літера **щ** позначає сполучення звуків **шч** (*щука*).

Нелітерні графічні засоби.

У писемному мовленні використовують, крім літерних графічних засобів, і не-літерні. До них належать *апостроф, наголос, дефіс, лапки, розділові знаки*.

Апостроф – нарядковий значок у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову **губних** приголосних та **р і к** (у прізвищах та іменах) перед наступними **я, ю, є, ї** (*м'яч, бур'ян, Лук'ян*).

Наголос використовують для виділення складу в слові, слова в синтагмі або синтагми у фразі. У звичайних текстах наголос, як правило, не ставиться. Зрідка він позначається з метою уникнення небажаної омонімії: *пізнають* – *пізнають*, *віносили* – *вино́сили*.

Дефіс – знак, який використовується для поєднання частин складного слова, елементів слова при скороченому написанні, для переносу частини слова: *кто-небудь, хліб-сіль, півн.-східн., бере-зень*.

Лапки – парний розділовий знак, який використовують для виділення **прямої мови**: *Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте»* (А. Шиян), **цитат**: «...Та все-таки якомсь жилось, принаймні вкупі сумували, згадавши той веселий край, і Дніпр той дужий, круторогий, і молодеє теє горе, і молодий той грішний рай» (Т.Шевченко), **назв творів**: *повість «Перехресні стежки»* І. Франка, **газет**: «*Високий замок*», **установ**: банк «*Хрещатик*», **окремих слів, що вживаються в умовному або іронічному значенні**: *Для більшості її (Лесі Українки) сучасників той дух (новаторського мистецтва) нагадував «хмару, що сунулась так тяжко по долині», а для нас, «на високості» ХХ століття, він «одмінився, просвічений нагрітим, чистим світлом»* (Д. Павличко).

Апостроф, знак наголосу, дефіс, лапки, як і літери, становлять основу сучасної української графіки. Правила вживання розділових знаків не належать ні до графіки, ні до орфографії. Вони пов'язані з синтаксисом і вивчаються в розділі мовознавства «Пунктуація».

Принципи української графіки.

В основі української графіки лежать два принципи – фонематичний і позиційний, або складовий.

Сутність *фонематичного принципу графіки* полягає в тому, що на письмі літера позначає фонему. Так, у слові *віднести* ([в'ідні^ести[!]]), буква д передає звук [д], а в слові *відзнака* ([в'ідзна^{ка}]) – звук [дз]. Звуки [д] і [дз] є варіантами однієї фонемі /д/, яка позначається літерою д.

Позиційний, або складовий, принцип графіки полягає в тому, що мінімальною одиницею позначення фонемі на письмі є склад. Існування цього принципу зумовлене тим, що немає жодного алфавіту, у якому кожна літера позначала б завжди лише одну фонему, тобто переважна частина букв багатозначні, їх значення виявляється у складі. Складовий принцип стосується передавання м'яких, напівпом'якшених приголосних, для яких немає спеціальних літер, та фонемі /й/.

Позначення на письмі м'якості або напівпом'якшення приголосного здійснюється поєднанням його з наступними голосними: [i], [a] (я), [y] (ю), [e] (є). М'якість приголосних звуків позначається також м'яким знаком. Наприклад, у словах *літо, ріка, дятел, тюльпан, синє* фонеми /л'/, /р'/, /д'/, /т'/, /н'/ м'які. У словах *місто, фініш* фонеми /м'/, /ф'/ реалізуються в напівпом'якшених приголосних [м'], [ф'].

Приголосна /й/, крім букви **й**, може позначатися літерою **ї** – /ji/: *від'їзд, краї* й позиційно буквами **я, ю, є**: *ялинка, пляда, в'юн, воювати, ательє, єнот, феєрія*.

Фонематичний і складовий принципи графіки є закономірностями, на яких ґрунтується позначення фонем, що передають голосні й тверді, м'які і напівпом'якшені звуки.

9.9. Заняття 9.

Орфографія – розділ мовознавства, що встановлює й вивчає правила передачі звукового мовлення на письмі. Орфографія визначає, які слова писати разом, окремо або через дефіс, з великої чи з малої букви, як писати префікси й суфікси, окремі букви в корені й афіксах.

Значення встановлюваних орфографією правил написань досить вагоме, оскільки вони сприяють успішному спілкуванню у писемній формі, що відбувається між людьми, віддаленими у просторі або часі.

Правила передачі звукового мовлення на письмі формуються на підставі законів граматики і діють упродовж досить тривалого часу. Якщо виникає невідповідність між мовою і прийнятими способами передачі її на письмі, постає потреба змінити чинний правопис. Ці зміни мають відображати розвиток мови, який відбувається шляхом поступового і тривалого нагромадження елементів нової якості і відповідно відмирання елементів старої якості.

Орфографія будь-якої мови має відповідати трьом основним вимогам: *бути єдиною, постійною, практичною*.

Єдина орфографія полягає в тому, що всі, хто користується писемною формою літературної мови, повинні однаково писати слова цієї мови.

Постійності орфографії дотримуються в межах певного, тривалого періоду.

Прийнята в кожній мові орфографія має бути **практичною**, зручною в користуванні.

Українська орфографія формувалась упродовж тривалого історичного розвитку мови і сьогодні є такою, що відповідає всім названим трьом вимогам, повністю забезпечуючи спілкування у писемній формі на всіх рівнях.

Як кожний розділ мовознавства, орфографія оперує певними термінами. Такими є: *орфограма*, *орфографічне правило*, *орфографічні норми*, *принцип орфографії*.

Орфограма – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих. Орфограма є однією з основних одиниць орфографії, що забезпечують її теоретичне і практичне вивчення. Розрізняють *літерну* і *нелітерну* (*небуквену*) орфограму за ознакою вибору з кількох варіантів однієї літери чи вибору з кількох варіантів правильного написання слова – разом, окремо, через дефіс, чи з'ясування місця перенесення слова з рядка в рядок. У розпізнаванні орфограм мовець орієнтується на орфографічне правило, яким вона пояснюється. Наприклад, правила вимови і написання ненаголошених *е*, *и*, вживання апострофа при роздільній вимові губного приголосного чи будь-якого приголосного, яким закінчується префікс, з наступним звуком *й*. Оскільки вивчення орфографії будується на основі граматики, більшість літерних орфограм – це вибір варіанта написання закінчення, суфікса, префікса, сполучного голосного в складному слові (вибір префікса *з – с*; закінчення прикметника *-ий*, *-ій*; сполучного *о – е* (*е*) між коренями складного слова та ін.). Визначення орфограми «велика літера» ґрунтується на правилах розрізнення власних і загальних назв (семантичний критерій). У

сучасних шкільних підручниках прийнято виділяти орфограму і позначати її як: «ненаголошені *e – u, e – e* в словах іншомовного походження», «велика літера у власних назвах», «частки *ne і ni*» та ін.

Кількість орфограм визначається кількістю орфографічних правил.

Орфографічне правило – це коротка чітка рекомендація для певного написання як зразкового. В українському письмі вживаються за відповідними орфографічними правилами орфограми: апостроф і м'який знак, велика буква, слова пишуться окремо, разом і через дефіс; діють правила правопису іншомовних слів, прізвищ і географічних назв, правила перенесення слів з рядка на рядок, правила скорочення слів та ін.

Сукупність орфографічних правил, що забезпечує єдність передачі усного мовлення в писемній формі, називається **орфографічними нормами**. Чинні в сучасній українській літературній мові орфографічні норми зафіксовані в Українському правописі – кодексі української орфографії.

Принцип правопису – це те, що лежить в основі певної групи, певного виду написань.

В українській орфографії визначають такі принципи правопису: *фонетичний, морфологічний, історичний (традиційний), смисловий (диференційний)*.

Фонетичний принцип правопису полягає в тому, що відповідно до нього точно фіксується фонемний склад мови. Слово або його частина за фонетичним принципом пишеться так, як вимовляється в літературній мові. Основою для письма за фонетичним принципом є правильна літературна вимова – написання за цим принципом відповідають українській літературній вимові. На письмі відповідними буквами позначають звук, склад чи слово, що реально вимовляються.

В українській орфографії за фонетичним принципом позначаються:

усі наголошені голосні звуки: *парта, школа, зустріч, пера, широко, лінія;*

ненаголошені звуки [а], [у], [і] та [о], крім того, що знаходиться в корені українського слова перед складом з наголошеними [у], [і]: *дорога, магазин, будинок, підрозділ, молоко, ходити;*

[о] після шиплячих: *жовтий, звечора, чотири;*

[у] в словах *парубок, мачуха, яблуня, яблуко*, а також у дієслівному суфіксі *-ува-* та прикметниковому суфіксі *-уват-*: *будувати, купувати, руйнувати, жовтуватий;*

префікс *с-* перед кореневими [к], [п], [т], [ф], [х]: *сказати, спитати, стиха, сфотографувати, схилитися;*

групи приголосних звуків, що утворилися внаслідок спрощення: *виїзний, обласний, тижневий, брязнути, тріснути, щасливий, серце, сонце;*

групи приголосних [зтв], [цтв], [ств] в іменниках, утворених за допомогою суфікса *-ств-* від слів з основою на приголосні звуки [г], [з], [ж], [к], [ч], [ц], [х], [ш], [с]: *убозтво* (від *убогий*), *ткацтво* (від *ткач*), *птаство* (від *птаха*), *товариство* (від *товариш*);

приголосні звуки [з'], [с'], [ц'] у прикметниках перед суфіксом *-к-* у буквосполученнях *-зьк-*, *-цьк-*, *-ськ-*, що виникають в результаті творення прикметників за допомогою суфікса *-ськ-* від слів, основа яких закінчується звуками [г], [ж], [з], [з'], [к], [ч], [ц], [ц'], [х], [ш], [с], [с']: *норвезький, паризький, французький, чумацький, ткацький, молодецький, чеський, товариський, черкаський;*

чергування приголосних [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та [з'], [ц'], [с']: *дорога – дорожній, на дорозі; рука – ручний, на руці; кожух – кожушина, у кожусі; вухо – вушко, у вусі.*

Морфологічний принцип правопису вимагає однакового позначення на письмі значущих частин слова незалежно від їх реального звучання. Цей принцип встановлює, так би мовити, єдність між спорідненими словами. Конкретно позначуваною одиницею на письмі за морфологічним принципом є морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення. Написання слів, морфем за

морфологічним принципом не відповідають вимові, тому вимова не може служити основою для таких написань.

<i>Вимова</i>	<i>Написання</i>
[лe ^h хкi'ї]	легкий (бо легко, легенький)
[кр ^e ла'то]	крилато (бо крила)
[го ^y лу'бка]	голубка (бо голуб)
[кни'з'ц'і]	книжці (бо книжечка, книжний)
[на р'і'ц'і]	на річці (бо річка, річечка)

За морфологічним принципом в українській орфографії позначаються:

ненаголошені голосні [e], [и] та [o] перед складом з наголошеними [y], [і] в корені українських слів: *земля, високий, розумний* (як і в словах *землі, високо, розум*);

приголосні звуки, що змінюють своє звучання внаслідок асиміляції: *кітi, боротьба, не мажся, радуєшся, у діжці, хустинці, на гілці* (як і в словах *кіготь, боротися, мажеться, діжечка, хустинка, гілка*);

приголосні на межі значущих частин основи – префікса й кореня (*розкидати, розчистити, зшити*), афікса -ся й попереднього шиплячого, що належить до закінчення (*хвилюєшся*) або до основи (*не морочся*), а також попереднього [т']: (*хвилюються, зустрічаються, змагається*);

прийменники з, без перед словами, що починаються шиплячими звуками: *вийшла з школи, спідниця без шва*;

приголосні звуки (найчастіше [т], [д]), що спрощуються у вимові: *журналістський, студентство, у поїзді*;

довгі звуки на межі значущих частин слова: *беззбройний, віддати, цінний, письменниця, піднісся*.

Історичний, або **традиційний**, принцип правопису полягає в тому, що слова, окремі частини їх чи окремі букви пишуться так, як вони писалися раніше, за усталеною традицією, хоча таке написання не можна пояснити у сучасній українській літературній мові дотриманням ні фонетичного, ні морфологічного принципів.

За традицією в українському письмі вживаються букви:

я, ю, є, що позначають один або два звуки: *маля, синю, малюнок, моя, свою, твоє, маяк, м'ята, возз'єднати, в'юн, альянс, ательє, єдиний, юнак*;

буква *ї*, що позначає два звуки: *їхати, солов'їний, країна*;

буква *щ*, яка позначає два звуки: *щавель, дощовий, куц*;

м'який знак: *сядь, дядько, синього*;

буквосполучення *ри, ли* між буквами на позначення приголосних звуків у корені українських слів: *кривавий, тривога, глибокий, блищати*;

е, и в словах на зразок *келих, левада, кишеня*;

подвоєні букви в іншомовних словах: *Шиллер, Руссо, Голландія, Марокко, ванна, вілла. Мадонна, голландець*.

Історичний принцип правопису зберігає спадщину минулого, але на певному етапі розвитку мови, коли таких написань стає багато, він ускладнює засвоєння правопису широкими масами, створює розрив між усною і писемною формами літературної мови, не відповідає мовній практиці.

Смисловий, або диференційний, принцип вимагає різного написання однозвучних слів, що мають різне значення (омонімів). До таких написань належать:

вживання великої чи малої букви: *Лев* (ім'я), *лев* (назва тварини); *Захід* (країни Західної Європи), *захід* (частина світу); *Береза Катерина, білокора береза*;

написання різних букв у корені однозвучних слів: *греби* і *гриби*; *кленок* (від *клен*) і *клинок* (від *клин*);

написання слів разом чи окремо: *стомився, зате* все зробив і *відповідаю за те* доручення; *повернулися вдень і в день* народження; *вивчити вірш напам'ять* і *подпрувати на пам'ять*;

написання окремо або через дефіс: *працювати по-новому і по новому* шляху; *зроблено по-моєму і по моєму* обличчю і т. д.

За смисловим принципом уживаються на письмі і префікси *пре-, при-*, в яких голосні зазвичай ненаголошені, отже, у вимові взаємонаближені, внаслідок чого префікси вимовляються однаково (зіставмо: [*пре^uти'хо*] і [*при^eти'ши^eти^e*]), але їхнє вживання

пов'язане з тим значенням, якого надає кожен із них словам, що належать до різних частин мови: *предобрий, предорогий і привокзальний, присісти, привезти*.

В українському правописі переважають написання, що відповідають фонетичному й морфологічному принципам, тому його називають фонетико-морфологічним.

Використана література:

1. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. Ч. 1.
2. Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова / навч. посіб. Київ: Літера ЛТД. 2011. 560 с.
3. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1985. 966 с.
4. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. 394 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я.Плющ, С.П.Бевзенко, Н.Я.Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. Київ, 1994.
6. Сучасна українська мова. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969.
7. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. Київ: Либідь, 2005. 488 с.
8. Тоцька Н. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. 184 с.
9. Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова / навч. посіб. Київ: ТОВ Алерта. 2011. 544 с.
10. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблж та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українські енциклопедії» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с: іл.

10. ЛІТЕРАТУРА ДО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

10.1. Основна література

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
2. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с.
URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8379>
3. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Квашук А.Г. Сучасна українська мова. Київ: Вища школа, 1987.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. Ч. 1.
5. Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова / навч. посіб. Київ: Літера ЛТД. 2011. 560 с.
6. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996.
7. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. 394 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я.Плющ, С.П.Бевзенко, Н.Я.Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. Київ, 1994.
9. Сучасна українська мова. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969.
10. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. Київ: Либідь, 2005. 488 с.

11. Тоцька Н. І. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1981. 184 с.
12. Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова / навч. посіб. Київ: ТОВ Алерта. 2011. 544 с.

10.2. Додаткова література

1. Акуленко В.В. Українська мова в європейському контексті. *Мовознавство*. 1998. №2–3.
2. Андрухович Ю. «Орім свій переліг... і сіймо слово» (про проблему мови). *Урок української*. 2001. №7. С. 2–5.
3. Арешенков Ю.О. Класифікація функціональних стилів і вивчення стилістики у вищій та середній школі. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 1. С. 43–45.
4. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990.
5. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003.
6. Багмут А.Й., Борисик І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. Київ, 1985.
7. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Бровченко Т.О., Олійник Г.П. Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової комунікації. Київ, 1994. 192 с.
8. Баранник Д.Х. Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації. *Мовознавство*. 1983. № 6. С.13–17.
9. Баранник Д.Х. та ін. Мова сучасної масово-політичної інформації. Київ, 1979.
10. Бас-Кононенко О.В. Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників). *Українська мова*, 2019. № 1(69). С.103–114.
11. Білецький Андрій Олександрович. Про мову і мовознавство. Київ: «АртЕк», 1996.
12. Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Посібник для вчителів. Київ, 1988.
13. Богдан Світлана. Епістолярій Лесі Українки і мовленнєвий

- етикет українського народу. *Укр. мова і літ в школі*. 1993. № 2.
14. Бондаренко Н. Курс української мови як державної кризи призму українознавства. *Дивослово*. 1998. №2.
 15. Бондаренко Т.Г. Орфографічна помилка: спроба лінгвістичного переосмислення. *Наукові записки Інституту Журналістики*. Електронна бібліотека Інституту Журналістики. Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>.
 16. Борисюк І.В. *Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення*. Київ, 1990. 204 с.
 17. Бурячок А.А. Що змінилося в «Українському правописі»? Київ: Наукова думка, 1997. 51с.
 18. Вербіч Наталія. Просодичні одиниці у публічному мовленні. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 110–118.
 19. *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови*. Київ: Наук. думка, 1990.
 20. Вінницький В.М. *Наголос у сучасній українській мові*. Київ, 1984.
 21. Волкотруб Г.Й. *Стилістика ділової мови*. Київ: МАУП, 2002.
 22. Волошак Марія. *Неправильно – правильно. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації*. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2003. 160 с.
 23. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації відіменникових прислівників в українській мові. *Мовознавство*. 1995. № 6. С.10–18.
 24. Горошкіна О. Особливості засвоєння учнями ліцею орфоепічної норми української мови на засадах компетентнісного підходу. *Слобожанська бесіда – 13. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. С. 125-129. URL: <https://cutt.ly/hIYSYtL>.*
 25. Горошкіна О. Нормативний аспект набуття орфографічної грамотності учнями ліцею. *Образне слово Луганщини*:

матеріали XIX Всеукр. наук.-практ. конф. імені Віктора Ужченка. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2020. С. 83–85. URL: <https://cutt.ly/LIYAZux>.

26. Гузар О. Правописний стандарт української мови: історія та реалії. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. III.
27. Данилевська О.М. Українські мовознавці як фундатори корпусної мовної політики за доби української революції 1917 – 1920 рр. *Українська мова*. 2019. № 2(70). С. 53–64.
28. Данилевська Оксана. Державний статус української мови в законодавчих актах уряду Павла Скоропадського. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2003. № 4. С. 28–36.
29. Дика Наталія. Словник основних труднощів щодо вимови і написання слів. *Дивослово*. 2003. № 2. С. 34–36.
30. Дика Наталя. Як правильно вживати слово *гривня*. *Урок української*. 1999. №4–5.
31. Дмитренко Галина. Українське слово: у нове тисячоліття. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2002. № 6.
32. Дончик В. Мова не винна (Про суржик, двомовність і грамотність на українському телебаченні). *Урок української*. 2001. №1. С.15–21.
33. Дудик П.С. Стилїстика української мови. Київ: Видавн. центр “Академія”, 2005.
34. Єрмоленко С. Літературна мова в часовому і просторовому вимірі. *Культура слова*. 2001. Випуск 57–58. С. 3–10.
35. Єрмоленко С.І., Митяй З.О., Сіроштан Т.В. Уроки фонетики в новій українській школі на засадах компетентнісного й особистісноорієнтованого підходу до навчання. *Project Report*. Мелітополь: ТОВ «КолорПринт», 2020. URL: <https://cutt.ly/dlu516e>.

36. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. №3–4. С. 112–126.
37. Єрмоленко С.Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 25–36.
38. Єрмоленко Світлана. З того часу, як ми є мовою. *Урок української*. 1999. № 7–8.
39. Єрмоленко Світлана. Нариси з української словесності. Київ: Довіра, 1999.
40. Єфіменко І. Правописні вимоги щодо власних назв. *Урок української*. 2001. № 3. С. 19.
41. Задорожний Василь. Підмите коріння української мови. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах*. 2003. № 2. С. 188–191.
42. Залеський А.М. Замінне подовження голосних в українській мові. *Мовознавство*. 1988. №2.
43. Зарицький М.С. Стилістика сучасної української мови. Київ: Парламентське видавництво, 2001.
44. Іванишин Василь, Радевич-Винницький Ярослав. Мова і нація. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994.
45. Інтонаційна організація мовлення. Київ, 1972.
46. Караванський С. Пошук українського слова або боротьба за національне «Я». Київ, 2001.
47. Карасевич В. Якого ми племені-роду. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 8.
48. Кисіль Г.Г., Кучинський М.В. Культура сучасної української літературної мови. Київ: Міленіум, 2005.
49. Клочко Микола. Думки про мову. *Дивослово*. 2000. – № 9.
50. Коваленко Б. О. Відбиття рис подільського говору в рукописній спадщині С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. № 3 (21). Ч. 1. С. 215–223.

51. Коваленко Б. О. Деякі фонетичні риси подільського говору (на матеріалі роману «Люборацькі» А. Свидницького). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 66–68.
52. Коваленко Б. О. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 235–241.
53. Коваленко Б.О. Стилістично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики / Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд... філол... наук. Київ, 2003.
54. Коваленко Б. О. Особливості правопису «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського та С. Недільського. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний спекти*. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С. 48–51.
55. Коваль А.П. Практична стилістика української мови. Київ, 1987.
56. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. Київ: Академія, 2004.
57. Кудрявцева Л.О., Дяченко Л.П., Дорофєєва О.М., Філатенко І.О., Черненко Г.А. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція. *Мовознавство*. 2005. №1С. 58–66.
58. Курс сучасної української літературної мови. Фонетика / За ред. Л.А. Булаховського. Т.І. Київ, 1951.
59. Лизанчук В.В. Про долю української мови: минуле і сучасний контекст. *Українська мова і література в школі*. 1992. № 9–10.
60. Лобода В.В. З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики. *Українська мова і література в школі*. 1974. №5–6.
61. Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні. *Дивослово*. 2001. №10. С.7–11.

62. Масенко Лариса. Народна мова чи мовна патологія? *Урок української*. 1999. № 7–8.
63. Мацейків Мирослав. О.Потебня: мова як засіб духовного розвитку та національного самоврядування. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 11.
64. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ століття. *Дивослово*. № 4. 2000. С. 15–20.
65. Мацько Л., Сидоренко О. Значення мовотворчості Лесі Українки в розвитку української літературної мови. *Культура слова*. 2020. № 2(93). С. 19–35.
66. Мацько Любов, Христенко Віра. Явище лінгвоциту в історії української літературної мови. ХУІІ–ХІХ ст. *Дивослово*. 2003. № 3. С.58–64.
67. Мацько Любов. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови. *Дивослово*. 2000. № 8.
68. Микитин М.Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови. *Мовознавство*. 1996. №1. С.37–43.
69. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1977.
70. Мовчун Лариса. Стереотипний образ української мови. *Дивослово*. 2004. № 2. С. 18–21.
71. Мойсієнко В.М. Графічні та фонетичні особливості «Зеркала Богословія» Кирила Ставровецького 1618 року. *Українська мова*, 2020, № 3(75) С.18–27.
72. Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса, 1958.
73. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (Функціональний стилістичний аспект). Київ, 1997.
74. Непийвода Наталія. Синонімія виражальних засобів наукового стилю. *Дивослово*. 1997. № 2. С. 18–22.
75. Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису. *Літературна Україна*. 11 січня 2001 року. С.7.
76. Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. *Мовознавство*. 1990. №6. С.3–11.

77. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – поч. ХХІ ст. Київ, 2002.
78. Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови. *Дивослово*. 1996. № 5–6.
79. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927.
80. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.- біограф. нарису та прим. М.С.Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
81. Онкович Г. Засоби масової інформації у навчанні. *Дивослово*. 1997. № 5-6. С. 19–24.
82. Павлова І. Лексика конфесійного стилю. *Дивослово*. 2001. №1. С. 18–23.
83. Пащенко В.М., Бережняк В.М., Вакуленко Г.М. Українська мова: Навчальний посібник. Ніжин, 1998. Ч.2. С. 172–181.
84. Пентилюк М.І. Варіантні форми як засіб евфонії. *Укр. мова і літ. в школі*. 1987. №1.
85. Пентилюк М.І. Робота із стилістики в 4–6 класах. Київ: Рад. школа, 1984.
86. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970.
87. Пилинський М.М. Експресивність стилю масової політінформації. *Мовознавство*. 1977. №5. С. 35–46.
88. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ, 1976.
89. Півторак Г.П. Українці: хто ми і звідки наша мова. Київ, 1993.
90. Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ. Київ, 1995. 284 с.
91. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. Київ: Либідь, 1993.
92. Постовий Віктор. На сторожі коло державної мови треба поставити закон. І неухильно його дотримуватися. *Дивослово*. 1998. № 12.

93. Проект нової редакції українського правопису. *Українська мова і література в школі*. 2000. №2. С.74–75.
94. Прокопова Л.І. Фонологічні особливості української мови. Київ, 1958.
95. Равлюк Світлана. Експресивність публіцистичного слова. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2003. № 3. С. 211–215.
96. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич, 1997.
97. Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. Львів: Сполом, 2001.
98. Рибалко Катерина, Рибалко Олександр. Коло має бути розірвано. *Дивослово*. 2001. № 4. С. 27–33; № 3. С. 22–25 (обговорення проекту правопису).
99. Рускуліс Л.В. Лінгводидактичні засади формування фонетичної субкомпетентності школярів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 2020. №70, Т. 3. С. 227-231. URL: <https://cutt.ly/yIu9Iw5>.
100. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. Київ, 2001. 4–43.
101. Сербенська О.А. Інноваційні процеси у мові сучасних засобів масової інформації. *Українська періодика: Історія і сучасність*. Львів, 2000. С. 232–235.
102. Ставицька Леся. Слово про мову. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 17–24.
103. Статєєва В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – поч. XX ст. Ужгород. 1997.
104. Степаненко Микола. З історії дослідження витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7.
105. Степаненко М. І., Павлова І. Г., Педченко С. О. Мовна особистість Івана Котляревського: від римача-початківця до

- зачинателя нової української літературної мови. *Українська мова*, 2019, № 3(71). С. 3–16.
106. Стилїстика української мови / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. Київ: Вища школа, 2003.
107. Стишов О. Нові лексичні запозичення в мові засобів масової інформації. *Культура слова*. 1998. Випуск 51. С. 53–61.
108. Стишов О. Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа. *Культура слова*. 2001. Випуск 59. С. 72–77.
109. Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики: навч. посіб. / уклад. Н.І.Бойко, Т.Л.Хомич. 2-ге вид., змінене і доп. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 305 с. URL: <https://bitly.su/KIPZhwgs>
110. «Так» чи «ні» українському правопису / Редактор-упорядник О.О. Тараненко. Київ: Інститут укр. мови НАН України, 1997.
111. Таланчук Петро. Наша державна мова – українська. *Дивослово*. 2000. № 9.
112. Тараненко О. Українська мова в сучасній Україні. *Культура слова*. 2000. Випуск 53–54. С. 33–42.
113. Тимошенко П.Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1962.
114. Тимчук Олена. Ціннісна переорієнтація суспільства в дзеркалі сучасного публіцистичного стилю. *Культура слова*. 1996. Випуск 48–49. С. 33–38.
115. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. №2–3. С. 1–25.
116. Ткаченко Орест. Українська мова і українська культура. *Українська мова*. 2003. №2. С. 3–23.
117. Ткаченко Орест. Шляхи самоствердження і становище української мови. *Українська мова*. 2005. №1. С.3–17.
118. Тодор Олена. Конфесійна лексика у мові періодики. *Культура слова*. 2001. Випуск 59. С. 77–79.
119. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. Київ, 1973.

120. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблж та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українські енциклопедії» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с. іл.
121. Українська мова. Ч. 1. За ред. П.С. Дудика. Київ: Вища школа, 1988.
122. Українська мова: Практикум: Навч. посібник / Пазяк О.М., Сербенська О.А., Фурдуй М.І., Шевченко Л.Ю. Київ, 2000. 384 с.
123. Український правопис / АН України, Інститут мовознавства і. О.О. Потебні; Інститут української мови. Київ: Наук. думка, 1993.
124. Український правопис / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. Київ: Наук. думка, 2019. 260 с.
125. Фаріон Ірина. Лінгвістичні наслідки Переяславської (з) Ради. *Дивослово*. 2003. № 4. С.2–6 (проблеми правопису)
126. Хоменко Л. Увага: орфоепія. *Українська мова і література* 1999. №13. С.9–10.
127. Царук О.В. Кілька концептуальних зауважень до проблеми українського глотогенезу. *Мовознавство*. 1998. № 4–5.
128. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ: Рад. школа, 1962.
129. Чумак Володимир. Проблеми мовної політики і сучасного мовознавства в Україні. *Дивослово*. 2000. № 3.
130. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень. *Укр. мова і літ.* 1999. № 47. С.6.
131. Шевченко Л.Ю. та ін. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю.Шевченко, В.В.Різун, Ю.В. Лисенко; За ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1993.
132. Широков В.А., Шевченко І.В. Оцінка точності фонетичного принципу в українському правописі. *Мовознавство*. 2005. №5. С. 41–47.

133. Шумарова Наталія. Рідна мова: символ чи засіб спілкування. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 2.
134. Шумило С. Пізнаймо своє коріння. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 4.
135. Ющук І. Проект найновішої редакції українського правопису. *Укр. мова і літ.* 2000. № 13.
136. Ющук І.П. Мова наша українська. Київ, 2001.
137. Ющук І.П. Українська мова. Київ: Либідь, 2004.
138. Ющук Іван. Про походження української мови. *Дивослово*. 1995. № 1.

10.3. Словники

10.3.1. Орфографічні словники української мови

1. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання / За ред. В. М. Русанівського. Київ, 1989.
2. Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. Львів, 1994.
3. Інтегрована лексикографічна система. Словники України / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; В.А.Широков, І.З.Шевченко, О.Г.Рабулець, М.М.Пешак, О.М.Костишин. Київ, 2001.
4. Навчальний правописний словник української мови / За заг. ред. ак. АН ВШ України Д. Х. Баранника і Д. І. Руденка. Харків: ЕКО, 1997. 414с.
5. Орфографічний словник української мови: Близько 120 тис. слів. Київ, 1994.
6. Пономарів О. Фонема Г та Ґ. Словник і коментар. Київ, 1997.
7. Словник скорочень в українській мові / Уклад. Н.Д. Гула та ін.; Ред.-упоряд. В.В.Жайворонок, М.М.Фещенко; За ред. Л.С. Паламарчука. Київ: Вища шк. Головне вид-во, 1998. 512 с.

10.3.2. Словники іншомовних слів

1. Коломієць М.П., Молодова Л.В. Словник іншомовних слів. Київ, 1998.
2. Кузеля З., Чайковський М. Словар чужих слів. Чернівці, 1919.
3. Словник іншомовних слів / За ред. І.В. Ляхіна і Ф.М. Петрова. Київ, 1951.
4. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1985.
5. Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана Яворенка. Харків; Київ, 1932.
6. Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську. – Київ, 1924.
7. Штена П. Словник чужослів. Знахідки. Торонто, 1977.

10.3.3. Орфоепічні словники

1. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ, 1995.
2. Головащук С.І. Словник наголосів. Київ, 2003.
3. Орфоепічний словник / Уклад. М.І. Погрібний. Київ, 1984.
4. Орфоепічний словник української мови: В 2-т. / За ред. М.М. Пещак, В.М. Русанівського. Київ, 2001. Т. 1; К., 2003. Т. 2.
5. Погрібний М.І. Орфоепічний словник. Київ, 1984.
6. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.

10.3.4. Глумачні, енциклопедичні та перекладні словники

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. А–Н. 354 с.; Т. 2. О–Я. 458 с.
2. Афанасьєв-Чужбинський А. Словарь малорусскаго нарѣчя, составленный А. Афанасьевымъ-Чужбинским. *Известия Академии наук по отделению русскаго языка и словесности.* Санкт-Петербург, 1855. Т. IV. С. 1–176.

3. Березовська Г.Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. 348 с.
4. Брилінський Д.М. Словник подільських говірок. Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. 116 с.
5. Ганич Д.І., Олійник І.С. Російсько-український і українсько-російський словник. 6 те вид. – К., 1992.
6. Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття східнополіських і суміжних говірок. Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. 184 с.
7. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
8. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. П. Кубійович: В 11 т. Париж; Нью-Йорк, 1955-1995. (Т. 1–7 перевидано: Львів, 1993–1997).
9. Етимологічний словник української мови / ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. : у 7-ми т. Київ : Наукова думка, 1982–2006.
10. Етимологічний словник української мови. Опрацював Ярослав Рудницький : у 2-х т. Вінніпег : УВАН, 1962–1972.
11. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. К.: Либідь, 2001.
12. Закревський М. В. Старосвѣтскій бандуриста: [Словарь Малороссійскихъ ідіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ съ русскими]. Москва : Въ университетской типографіи, 1861. Кн. 3. С. 247–628.
13. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ, 1999.
14. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика* / ред. кол. І.Г. Матвіяк (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1987. С.62–267.

15. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.
16. Малоруско-німецкий словарь: у 2 т. / Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886. Т. 1: А–О / уложив: Євгеній Желеховський. 1886. VIII + С. 1–590 + 10 с.; Т. 2: П–Я / уложили: Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886. 632 с.
17. Мацько Л.І., Сидоренко О.М. Шевчук. Русско-український, українсько-русський словарь. Отличающаяся лексика. Київ, 1995.
18. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з'їзду славістів. Одеса : Одеський державний педагогічний інститут ім. К.Д. Ушинського, 1958. 78 с.
19. Нѣмецко-русский словарь О. Партицького. Львів, 1867.
20. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1957–1967.
21. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.
22. Опытъ русско-украинскаго словаря. Составиль Михайль Левченко. Київ, 1874.
23. Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А–З. Выпускъ первый: А–Б. Київ, 1861.
24. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль : Видавництво «Джура», 2009. 108 с.
25. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
26. Піскунов Ф. М. Словниця української (або югової-руської) мови. Одеса, 1873. 152 с.
27. Практичний російсько-український словник / Уклад. П.Г. Гопченко, Л.Й. Ягодзінський. Київ, 1993.

28. Російсько-український словник у 4 т. Т. 1. А–Й / І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, В.В. Жайворонок та ін. Київ: Знання, 2011. 992 с.
29. Російсько-український словник у 4 т. Т. 2. К–О / І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, В.В. Жайворонок та ін. Київ: Знання, 2012. 860 с.
30. Російсько-український словник у 4 т. Т. 3. П–Р / І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, В.В. Жайворонок та ін. Київ: Знання, 2013. 933 с.
31. Російсько-український словник у 4 т. Т. 4. С–Я / І.С. Гнатюк, О.М.Миронюк, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. Київ: Знання, 2014. 934 с.
32. Словарь Російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Додадок до “Зорі” 1893 року. Берлін, 1924.
33. Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко] : у 4-х т. Київ, 1907–1909.
34. Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.
35. Словник української мови / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.
36. Тимченко Е. К. Русско-малороссийский словарь Т. 1–2. Київ: Типография Императорского Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897–1899.
37. Українська загальна енциклопедія / За гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия, 1929–1935.
38. Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
39. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. Київ, 1977–1985.
40. Український радянський енциклопедичний словник: У 3 т. Київ, 1966–1968.

41. Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник / укл.: Коваленко Б.О., Коваленко Н.Д. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2019. 364 с.
42. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.
43. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни: в 4-х т. Запоріжжя, 1992.
44. Чопей Л. Русько-мадярський словарь. Будапешт, 1883. 488 с.
45. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія “Діалектологічна скриня”). 288 с.
46. Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав: Вид-во “Слово”, 1920. Т. I: А–К. 410 с.

10.3.5. Термінологічні словники (рекомендовані для філологів)

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.
2. Григораши Д.С. Журналістика у термінах і виразах. Львів, 1974.
3. Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич П. [Російсько-український] Словник ділової мови Харків, Київ, 1930 (перевидано: Мюнхен, 1993).
4. Єрмоленко С.Я., Бибики Світлана Павлівна, Тодор Олена Григорівна. Українська мова. Короткий глумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001.
5. Куньч З. Риторичний словник. Київ, 1997.
6. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. Київ, 1965.
7. Літературознавчий словник-довідник. Київ, 1997.
8. Сучасна українська мова. Довідник / За ред. О. Пономарева. Київ, 1993.
9. Словник скорочень в українській мові / Уклад. Н.Д. Гула та ін.; Ред.-упоряд. В.В.Жайворонок, М.М.Фещенко; За ред.

Л.С. Паламарчука. Київ: Вища шк. Головне вид-во, 1998. 512 с.

10.3.6. Електронні словники

1. Словник «Весна» (українсько-білорусько-польсько-російсько-англійський тлумачний словник). Граматика української мови. Режим доступу: <http://www.slovnyk.org.ua>
2. Словник іншомовних слів. Режим доступу: <http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml>
3. Словники й енциклопедії в онлайн режимі. Режим доступу: <http://dic.academic.ru/>
4. Український лінгвістичний портал. Режим доступу: <http://ulif.org.ua>
5. Українські неологізми (Сайт присвячений проблемі засвоєння нових термінів в українській мові). Режим доступу: <http://words.volyn.net/>
6. Українські онлайнні словники. Лінгвістичні мовні ресурси та розваги. «CyberMova logo» – англійсько-український, англійсько-український Pro, українсько-англійський словники. Режим доступу: <http://lingresua.tripod.com/>.
7. Українсько-польський Інтернет-словник. Режим доступу: <http://www.slovnyk/free.komrel.net/>
8. Я розмовляю українською. Словник «Антисуржик». Режим доступу: <http://www.arkas.-proswita.iatp.org.ua>

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Б. О. Коваленко

Сучасна українська літературна мова:
Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія

Підписано до друку 20.11.2024 р.

Формат 60x84\16

Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 10,01. Замовлення № 782.

Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»

(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1

тел. 0 98 627 00 79, drukruta@ukr.net